

ISBN: 978-93-90655-55-8

**IN CORRECTION EXERCISES SPOKEN SPEECH OF
HEARING IMPAIRED CHILDREN THROUGH
PHONETIC RHYTHM DEVELOPMENT**

**G. S. ABDULLAYEVA
O. S. ISHMATOVA**

Published by
Novateur Publication
466, Sadashiv Peth, M.S.India-411030

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

G.S. ABDULLAYEVA

O.S. ISHMATOVA

**KORREKSION MASHG`ULOTLARDA
ESHITISHIDA NUQSONI BOR
BOLALARNING OG`ZAKI NUTQINI
FONETIK RITMIKA ORQALI
RIVOJLANTIRISH**

MONOGRAFIYA

Ushbu monografiyada 0-1 sinf eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilari og'zaki nutqining o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy nazariy jihatdan tahlil qilingan, hamda ularning og'zaki nutqini rivojlantirishda fonetik ritmika maxsus metodikasi rolini eksperimental o'rganish metodikasi berilgan.

F.U.Qodirova – Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika universiteti pedagogika fanlari doktori, v.b.professor tahriri ostida

Taqrizchilar :

S.J.Achilova – Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika universiteti pedagogika fanlari boyicha falsafa doktori , v.b. dotsent

D. Sh. Shokirova - Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd) , dotsent

Ushbu monografiya Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika universiteti Ilmiy Kengashi tomonidan 2022 yil 26 sentabr 2-sonli qaroriga asosan nashrga tavsiya etilgan.

MUNDARIJA

KIRISH.....	4
I BOB. ESHITISHIDA NUQSONI BOR BOLALAR OG'ZAKI NUTQINI NING O`ZIGA XOSLIGINING ILMIY-AMALIY ASOSLARI.	
1.1 Eshitishida nuqsoni bor bolalar og'zaki nutqining o`ziga xosligini pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarda yoritilishi.	10
1.2. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar og'zaki nutqining o'ziga xos xususiyatlari.	19
II BOB Korreksion mashg'ulotlarda eshitishida nuqsoni bo'lgan 0-1 sinf o'quvchilarning og'zaki nutqini eksperimental o'rganish.	
2.1 Eshitishida nuqsoni bo'lgan 0-1 sinf o'quvchilari og'zaki nutqining rivojlanganlik darajasini aniqlash.	28
2.2.Korreksion mashg'ulotlarda eshitishida nuqsoni bo'lgan 0-1 sinf o'quvchilar og'zaki nutqini shakllantirishda fonetik ritmikaning rolini eksperimental o'rganish metodikasi.	39
2.3 Tajriba-sinov ishlar natijalari.	51
2.4 Korreksion ishni tashkil etishda surdopedagoglarga tavsiyalar.....	59
2.5 Korreksion mashg'ulotlarda eshitishida nuqsoni bo'lgan 0-1 inf o'quvchilar og'zaki nutqini fonetik ritmika orqali shakllantirish bo'yicha metodik tavsiyalar.	60
Umumiy xulosa.....	65
Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati	67

“Jamiyatimizning eng ehtiyojmand qatlamlaridan biri bo‘lgan nogironlar bilan bog‘liq faoliyatimizni tanqidiy qayta ko‘rib chiqar ekanmiz, bu insonlar ham mamlakatimiz fuqarolari, bizning yurtdoshlarimiz ekanini, binobarin, hech qachon o‘zlarini yolg‘iz his etmasliklari, ijtimoiy va iqtisodiy hayotimizda faol ishtirok etishlari uchun bundan buyon ham barcha kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etamiz...” **Sh. M. Mirziyoyev**¹

Kirish

Yurtimizda 3-renesans davri boshlandi va bu davr juda katta ijobiy ijtimoiy, siyosiy o‘zgarishlarga boy davrning boshlanishi bo‘ldi. Albatta, 3-renesans egalari bu o‘shib kelayotgan yosh avlod demakdir. Prezidentimiz va hukumatimiz tomonidan yoshlarga berilayotgan e‘tibor va ishonch yuksak darajada ekani, ular uchun yaratilayotgan imkoniyatlarda namoyon bo‘lmoqda. Birgina 2019 yildan buyon ishga tushirilgan “Prezident maktablari” ning barpo etilishi, yana aynan o‘sha yilning 29-aprel sanasida qabul qilingan PF -5712 sonli O‘zbekiston respublikasi xalq ta‘limi tizimini 2030 – yilgacha rivojlantirish konsepsiyasining tasdiqlanishi so‘zimizning isboti bo‘la oladi . Yangi davr ta‘lim sohasidagi barcha yo‘nalishlarning rivojiga turtki bo‘lgani kabi, “Maxsus pedagogika” sohasida ham ulkan yutuqlar davri boshlandi.

Mamlakatimiz prezidenti Sh. Mirziyoyev 2021 yil 3- dekabr – Xalqaro nogironlar kuni munosabati bilan O‘zbekiston xalqiga murojaatoda shunday dedi: “Ezgulik, mehr-oqibat, insonparvarlik timsoli bo‘lgan ushbu ayyomda mamlakatimizdagi bir millionga yaqin imkoniyati cheklangan va nogironligi bo‘lgan fuqarolarimizga hurmat-ehtirom va ezgu tilaklarimni bildiraman.

Darhaqiqat, mehr-muruvvatli va bag‘rikeng xalqimizga xos fazilatdir. Bundan yuz yilliklar avval ham, hozirga qadar aholining yordamga muhtoj,

¹ <https://daryo.uz>2021/12/03>.

imkoniyati cheklangan qatlamiga e'tibor va g'amxo'rlik ko'rsatish tariximizdan ma'lum. Bunday munosabat jamiyatda tinchlik, do'stlik va hamjihatlikni mustahkamlashga xizmat qilar ekan, mamlakatimizda nogironligi bo'lgan insonlarga bo'lgan e'tiborimizni eng muhim qadriyatlardan biri sifatida qarashimiz va har sohada ularni qo'llab –quvvatlashimiz, huquqlareini himoya qilishimiz kerakligini anglagan holatda soha rivojiga hissa qo'shish niyyatida bel bog`ladik.

Defektologiya sohasi tifloprdagogika , oligofrenopedagogika, logopediya va surdopedagogika sohalarini oz ichiga olgan kompliks soha bo`lib, uning ob`ekti, alohida e`tiborga muxtoj bo`lgan shaxslar ekan, ushbu soha vakillari bunday shaxslarning hayotda o`z o`rnini topishi uchun xizmat qiladigan inson xususiyati bu nutq.

Nutq — tilning fikr ifodalash va almashish jarayonlarida amal qilishi, tilning alohida ijtimoiy faoliyat turi sifatidagi muayyan yashash shakli. Nutq deganda uning og'zaki (ovozli) va yozma ravishda namoyon bo'lishidagi jarayonlar, ya'ni so'zlash jarayoni va uning natijasi (xotirada saqlangan yoki yozuvda qayd etilgan nutqiy fikrlar, asarlar) tushuniladi.²

Bizning mavzu baxsimiz bo'lgan kar va zaif eshituvchi bola jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida siyosiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa ijtimoiy munosabatlarning barchasida me'yorda rivojlangan, sog'lom tengqurlari qatorida o'z ona tilida bemalol, erkin, samarali va barcha uchun tushunarli tarzda muloqot qila olishini ta'minlash mumkinligi amalda o'z isbotini topmoqda. Shunday ekan, tadqiqotimiz dolzarbligi ma'lum deb hisoblaymiz.

Jahon Sohliqni Saqlash Tashkiloti (JSST) ning ma'lumotiga ko'ra dunyo aholisining 15% ini (aniqrog'i 1 milliarddan ortiq) turli toifadagi nogironligi bor insonlar tashkil etar ekan shulardan 5% dan ko'prog'ini (aniqrog'i 360 million kishini ulardan 328 mil kattalar va 32 millionini bolalar) eshitishida nuqsoni bor insonlar tashkil etayotgan ekan.³ Bu esa , jahon miqyosida, bunday

² <https://uz.m.wikipedia.org>

³ [<https://ria.ru>> Novosti 3.03.2020].

insonlarga e'tibor tobora ortishini keltirib chiqardi. Eshitishida muammolari bo'lganlarning ta'lim-tarbiyasi va ijtimoiy moshlashuvi Surdopedagogika fanining mavzu baxsi bo'lib, bunday insonlarning huquqlari quyidagi qonun xujjatsida belgilab qo'yilgan: BMT Bosh Assambleyasi "Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiya" (2-statya)⁴; Umumjahon karlar federatsiyasi. BMT Bosh Assambleyasida qabul qilingan "Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya". UNISEF- BMT ning bolalar fondi kabilardir.

MDH davlatlari olimlaridan. F.A.Rau, F.F. Rau, K. F. lar dinastiyasi Volkova, N. F. Slezina, E. I. Leongard, I.Bagrova, V.Beltyukov, R.Boskis, L.Golovchits, S.Zikov, Ye.Kuzmicheva, L.Neyman, L.Noskova, T.Pelinskaya, N.Shmatkolar surdopedagogika sohasini rivojlanishiga hissa qo'shgan bo'lsalar, mamlakatimizda surdopedagogika sohasining rivojiga o'z hissasini qo'shgan olimlarimizdan F.Alimxo'jaeva, N.Bekmurodov, X.Gaynutdinov, N.Dadaxo'jaeva U. Yu. Fayzieva, F.Qodirova, Mamarajabova, G. Abdullaevalardir.

Mamlakatimizda sohaga oid qonun xujjatlari: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi; O'zbekiston respublikasida nogironlarni himoya qilish to'g'risidagi 162 sonli qarori; Ta'lim to'g'risidagi qonun;⁵; Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida O'RQ-641 15.10.2020;⁶ 01.12.2017 sanada qabul qilingan "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi" Pf 5270 qarori shu jumladandir. Hamda Sh. Mirziyoyevning "yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" asari.⁷

Aynan surdopedagogika sohasida bo'lib o'tgan ijobiy burilish nafaqat eshitishida muammosi bor aholi qatlami va ularning oilasi, balki shu soha mutaxassislarini ham quvontirdi. 23.09.2020 yilda qabul qilingan ta'lim to'g'risidagi qonunga inklyuiv ta'lim masalasi ko'tarilgani aholining alohida

⁴ BMT Bosh Assambleyasi "Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiya" (2-statya);

⁵ (20-modda O'RQ-637-sonli 23.09.2020)

⁶ O'RQ-641 15.10.2020; 01.12.2017 sanada

⁷ Sh. Mirziyoyev Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Uchinchi nashri. Toshkent-2022 "O'zbekiston" nashriyoti, 202-208 chi bet.

ehtiyojli qatlamiga yangi shart-sharoitlar yaratilmoqda.⁸ Buning isboti sifatida eshitishda nuqsoni bor o`quvchilar uchun onlayn maktab loyihasi surdotarjima bilan efirga uzatilayotgani, “Zamin fondi” tomonidan yo`lga qo`yilgan “Eshitish qobiliyati zaif bolalar uchun ta`limni rivojlantirish” loyihasi doirasida har yili 30 nafar bolaga koxlear implant qo`yish yo`lga qo`yilgani, 2018 yil 28-iyunda da mamlakatimiz prezidenti Mirziyoyevning Kar-soqovlar madaniyat markaziga tashrif buyurib, Markazning faoliyatini o`rganib chiqib, uni yanada takomillashtirish, hamda “O`zbekistondagi har bir nison u uchun qadrli ” ekanligini bildirib, mamlakatimizda bu sohada kadrlar tayyorlashni yanada takomillashtirilishini ta`kidladi. So`zimizning isboti sifatida Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti qoshida 2020 -2021 o`quv yillarida tashkil etilgan Maxsus pedagogika “Defektologiya” (Surdopedagogika) mutaxassisligi bo`yicha magistrlarni tayyorlash bo`limining ishga tushganini misol qila olamiz. Ushbu ta`lim yo`nalishida qilinayotgan mazkur magistrlik ishi mavzusining dolzarbligini ishimiz davomida isbotlashni maqsad qildik.

Eshitishda nuqsoni bo`lgan shaxslarning og`zaki nutqini shakllantirish va rivojlantirish borasida dunyo miqyosida juda ko`plab ishlar amalga oshirilgan . Jumladan , BMT Bosh Assambleyasi “Nogironlar huquqlari to`g`risidagi konventsiya” ning 2-statyasi “Nogironlarning nutqi muloqot vositasi sifatida” mavzusiga bag`ishlanganligi . Xarvatiyada verbotonal usulning yaratilishi, Germaniyada “Sof og`zaki nutq” metodining ilgari surilishi.

Biz tomondan tanlagan mavzu nutq borasida ekan, russ olimlaridan A. Luriya, .N. A. Vlasova V. A. Grinner, N. V. Miklyaeva, D. S. Ozeretskiy, O. A. Polozova, Yu. N. Radionova, N. S. Samoilenko, Yu. A. Shmatko N. D. Florenskaya, F. Muxinalar nutqiy nuqsonlarni korektsiyalashda nutq va harakat uyg`unligining nechog`lik muhimligi haqidagi fikrlariga tayanamiz.... Aleksandr Romanovich Luriyaning “Основы нейропсихологии” sida miya

⁸ (20-modda O`RQ-637-sonli)

tizimli- funksional modelida nutq shaklanishi va harakatning o`zaro bog`liqligi haqidagi ilmiy asoslangan faktlarni ko`ris h mumkin.⁹

Mahalliy olomlarimizdan Muminova L. R. , F. U. Kodirova, V. A. Nazarova, Z. Mamarajabova, R. R. Rustamova, G. S. Abdullaevalar maktabgacha va maktab yoshidagi kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqini rivojlantirish borasida tadqiqot ishlarini olib borganlar.

U. Yu. Fayzievaning “ Zaif eshituvchi bolalarni savodga o`rgatishning nazariy asoslari” ; D. A. Nazarovaning “Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish”; Z. Mamarajabovaning “Eshitishida nuqsoni bo`lgan bolalar bog`langan nutqini o`stirish yo`llari” F. U. Qodirovaning “Kar va zaif eshituvchi bolalar og`zaki nutqini shakllantirish” ; R. Rustamovaning “Boshlang`ich sinflarda zaif eshituvchi o`quvchilar nutqining grammatik qurilishi” hamda G. S. Abdullayevaning ¹⁰

Eshitishida nuqsoni bor bolalarning og`zaki nutqini shakllantirishda yaxshi samara beruvchi yana bir metodika bu “Fonetik ritmika” maxsus metodikasi hisoblanadi. Mazkur metodikadan foydalangan holda eshitishida nuqsoni bor bolalarning og`zaki nutqini shakllantirish va rivojlantirishda o`shish dinamikasi kuzatildi ¹¹ Fonetik ritmika bu maxsus mashqlar to`plami bo`lib, unda nutq va harakat uyg`unlashtirilgan holatda nutqiy materialni (tovush, bo`gin, matn) umumiy tana (qo`l, barmoqlar, oyoq, bosh va korpus) harahatlari bilan uyg`unlashtirgan holda talaffuz etishdir . Ushbu metodikani rus pedagog olimlari Pfaferod va Vlasovalar yaratib ketgan bo`lib, shu jumladan Г. А. Волкова, Т. М. Гребенко va boshqalar ushbu metodikani ilgari surganlar. Hozirda Rossiya va bir qancha xorijiy davlatlar amaliy surdopedagogikasida eshitishida muammosi bo`lgan bolalar og`zaki nutqini shakllantirish va rivojlantirishda samarali metodikalardan biri sifatida foydalanilayotgani

⁹ (Основы нейропсихологии А. Р. Лурия 2003 год)

¹⁰ Г. С. Абдуллаева « Технология коррекционно-развивающей работы с глухими учащимися 1-2 классов по формированию и развитию слухового восприятия и произношения» Диссертация -. г Чирчик – 2012

¹¹ Korreksion mashg`ulotlarda eshitishida nuqsoni bor bolalar og`zaki nutqini fonetik ritmika orqali rivojlantirish texnologiyasi (0-1 sinflar misolida) O.S.Ishmatova magistrlik dissertatsiyasi. Chirchiq -2022. (64-67 betlar)

aniqlandi.¹² (Андреева Наталия Алексеевна ГОУ РК № 4 учитель фонетической ритмики 14.11.2018). Молодой учёный 2018 yil iyun oyidagi 25-№ sonida «Фонетическая ритмика как средство коррекции произносительных навыков детей с нарушениями слуха во внеурочное время» deb nomlangan maqolada ushbu metodaka haqiqatan ham har tomonlama samarali ekani olingan natijalarda ko`rsatilgan. Rossiya federatsiyasidan yana bir amaliyotchi surdopedagog, maxsus pedagogika mustaqil tadqiqotchisi (Опубликовано 26.02.2020) Стародубцева Наталия Васильевна «Формирование коммуникативной функции речи слабослышащих детей младшего школьного возраста посредством специального метода фонетической ритмики» mavzusidagi maqolasida fonetik ritmika maxsus metodikasini 2000 yildan bu yon o`z faoliyatida eshitishida muammosi bo`lgan bolalar va o`quvchilarning og`zaki nutqi rivojlantirishda asosiy va eng samarali metod sifatida ishlatayotganini yozgan va ushbu metod nutqiy nafas, ovoz, ritm, intonnatsiyani hamda motorikani rivojlantirishda o`z samarasini berayotganini misollarda isbotlab bergan. Undan tashqari, Udmirsk respublikasi amaliyotchi defektologi Елена Фокина «Фонетическая ритмика как метод формирования и коррекции произносительной стороны речи» deb ataluvchi proektini yo`lga qo`ygan.¹³

Shunday ekan eshitishida muammosi bo`lgan bolalar va o`quvchilarning og`zaki nutqi shakllantirishda fonetik ritmika maxsus metodikasini tanlab olish maqsadga muvoffiq deb bildik. Ishimizda shuni isbotlashga harakat qilamiz.

¹² (Опубликовано 26.02.2020) Стародубцева Наталия Васильевна

¹³ (<https://www.maam.ru/detskijasad/proekt-foneticheskaja-ritmika-kak-metod-formirovaniya-i-korekci-proiznositelnoi-storony-rechi-doshkolnikov.html>)

I-BOB. NUQSONI BOR BOLALAR OG'ZAKI NUTQINI NING O'ZIGA XOSLIGINING ILMYIY-AMALIY ASOSLARI.

1.1 Eshitishida nuqsoni bor bolalar og'zaki nutqining o'ziga xosligini pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarda yoritilishi.

Insonlargagina xos bo'lgan nutq faoliyati — murakkab ruhiy faoliyat bo'lib, u ruhiy jarayonlarning tarkib topishiga va bolaning barkamol bo'lib voyaga yetishiga ta'sir ko'rsatadi. Nutq eshituv organlari vositasi bilan idrok etishga asoslangan bo'lib, atrofdagilarga taqlid etish yo'li bilan rivojlanib boradi. Og'zaki nutqning shakllanishida eshituv analizatori, nutqni-harakat analizator ishtirok etadi. Nutqni harakatga keltiruvchi analizator eshituv analizatori bilan mahkam bog'langan holda ishlaydi, eshituv analizatorining rivojlanish darajasi esa ko'p jihatdan talaffuzga bog'liq. Bola nutqining o'sib borishi tovushlar talaffuzi, fiziologik va fonematik eshitishning kamol topib borish darajasi bilangina karakterlanib qolmay, balki eng muhimi — o'z nutqi va atrofdagilar nutqidagi so'zlarning tuzilishini, tovush tarkibini farqlay olish qobiliyati bilan ham karakterlanadi. So'z tarkibini anglab olishdan iborat bu qobiliyat grammatik va leksik komponentlarning rivojlanishida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ikkala signal sistemasi, shuningdek, idrok bilan so'zning o'zaro aloqada bo'lishi aqliy rivojlanishning asosini tashkil etadi.

T.A. Vlasova, R. M. Boskis¹⁴, D. V. Neyman va boshqalarning bergan ma'lumotlariga ko'ra, eshitishida nuqsonlari bor bolalarning rivojlanish darajasi shu nuqsonning bola hayotining qaysi davrida paydo bo'lganligiga va og'irligiga bog'liqdir. Surdopedagogikada eshitishida nuqsonlari bor bolalar 3 guruhga bo'linib o'rganiladi.¹⁵

- karlar;
- zaif eshituvchilar;

¹⁴ Р. М. Боскис Педагогическая классификация детей с нарушениями слуха <https://www.Logopedmaster.ru>.

¹⁵ Медицинская классификация лиц с нарушениями слуха Л. В. Нейман. <http://www.kspu.ru>> upload

- kech kar boʻlganlar yoki eshuv qobiliyati zaiflashgan bolalar boʻlib oʻrganiladi.

Ilk goʻdaklik davrida, yaʼni, nutq paydo boʻlgunga qadar ikkala qoʻloqning mutlaqo eshitmasligi kar-soqovlikka olib keladi. Eshitish qobiliyatining qisman buzilishi natijasida nutqiy nuqsonga uchragan bolalar zaif eshituvchi bolalar guruhiga kiritiladi. Nutqi rivojlanib, shakllanib olgandan soʻng yaxshi eshitmaydigan boʻlib qolgan bolalar keyinchalik zaif eshituvchi boʻlib qolganlar guruhiga kiradi. Bu nuqson nutq tarkib topganidan soʻng vujudga kelsa ham, quloqdagi nuqson tufayli eshitishda xos kamchiliklar boʻlaveradi. Turgʻun eshitish nuqsonlari kelib chiqish sabablariga koʻra tugʻma va orttirilgan boʻlishi mumkin.

Kar-soqov bolalarning 25—30% foizida eshitish nuqsonlari tugʻma boʻladi. Bunga sabab: onaning xomiladorlik davrida turli kasalliklar, masalan, gripp bilan kasallinishi, ota-onalarning ichkilik ichib turishi, onaning xomiladorlik davrida bilar-bilmas dori-darmonlarni isteʼmol qilishi (ayniqsa streptomitsin, xinin, singari dorilarni), xomilaning shikastlanishi; irsiyat, genetik faktorlar (quloq tuzilishidagi patologik oʻzgarishlar boʻlishi, masalan, eshitish yoʻqli atreziviyasi — bituvi).

Eshitishdagi orttirilgan nuqsonlar quloq yoki eshitish analizatorining tuzilishidagi kamchiliklardan kelib chiqishi mumkin. Bunga oliy nerv markazi, oʻtkazuvchi yoʻllar yoki quloqning oʻzidagi oʻzgarishlar sabab boʻladi. Bolaning ilk yoshida otit, parotit (tepki), meningit, meningoensefalit, qizamiq, qizilcha, gripp kasalliklari bilan kasallanishi baʼzi hollarda kar-soqovlik yoki turli darajalardagi zaif eshitishga olib kelishi mumkin. Hozirgi kunda ekologiya masalalalarning keng oʻrganilishi eshitish nuqsonlarining oldini olishda ham katta ahamiyatga ega. Eshitish analizatoriga turli zaharli kimyoviy dorilar juda kuchli taʼsir etib, ayniqsa analizatorning oʻtkazuvchi nevrilarini ishdan chiqaradi, natijada bola yaxshi eshita olmaydigan boʻlib qoladi. Eshitish nuqsonlariga ega boʻlgan bolalar anomal bolalar kategoriyasiga kiradi, chunki bu nuqson bolaning

umuman rivojlanib, kamol topib borishiga, dastur materiallarini o'zlashtirishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Eshitish nuqsonlari bor bolalar maxsus sharoitda, maxsus usullar bilan o'qitilishi va tarbiyalanishi kerak. Eshitish nuqsonlarining yengil darajalari ham bolaning har tomonlama rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi, bog'cha va maktab dasturlarining o'zlashtirishda bir qator o'ziga xos qiyinchiliklar kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Kichik yoshdagi bolalarning eshitish qobiliyati nutqi rivojlangandan so'ng, masalan, ikki yoshida yo'qolganida ham karlik natijasida bola atrofdagilar nutqini eshitmaydi va hattoki bilganlarini ham asta-sekin unutadi, boladagi karlik bilan soqovlik qo'shilib u kar-soqov bo'lib qoladi. Bolaga o'z vaqtida maxsus yordam ko'rsatilmasa, unda aqli zaiflik belgilari ham paydo bo'ladi. Biroq nuqsonning o'rnini to'ldirib, boshkaruvchi jarayonlarni aktivlashtiruvchi maxsus, korreksion rostlaydigan sharoit boladagi nuqsonlarni bartaraf etib, ularning ham nugqiy rivojlanishini, ham umumiy, aqliy rivojlanishini ta'minlaydi.

Zaif eshituvchi bolalar uchun maxsus tashkil etilgan maktabgacha tarbiya muassasasi hamda maktab-internatda barcha zarur shart-sharoitlar mavjud. Maxsus muassasalardagi tarbiyachi va o'qituvchilar bunday bolalarning tegishli ta'lim-tarbiya olishlariga yordam berishlari kerak.

Yuqorida qayd etilganidek, surdopedagogikada eshitish qobiliyati zaif bolalarga kar-soqov, tug'ma hamda keyinchalik zaif eshituvchi bo'lib qolgan bolalar kiradi. Zaif eshituvchi bolalar o'z navbatida eshitish qobiliyatining nechog'liq buzilganiga qarab yengil, o'rta va og'ir darajali kamchiligi bor bolalarga bo'linadi. Yengil darajadagi zaif eshituvchi bolalar ovoz bilan gapirilgan nutqni 6—8 m masofadan ovoz chiqarmay, shivirlab gapirilgan gapni quloq suprasidan 3—6 m masofada eshitadi. O'rta darajadagi qulog'i og'ir bolalar ovoz chiqarib gapirilgan gapni 4—6 m, ovozsiz pichirlab gapirilganini 1—3 m masofadan eshitadi. Og'ir darajali qulog'i zaif eshitishda bola o'rta me'yorda ovoz bilan gapirilgan gapni quloq suprasidan 2 m, shivirlashni 0,5 m masofadan eshitadi, xolos.

Qulog'i og'irlik natijasida bola nutqida bir qator kamchiliklar kuzatiladi: lug'atining kambag'al bo'lishi, grammatik komponent rivojlanmagan — gap ichida so'zlarni tashlab ketish, so'zlarni noto'g'ri ishlatish, ularni o'zaro bog'lay olmaslik, kelishik, so'z yasovchi, so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalarni ishlata olmaslik; tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish — o'xshash, jarangli-jarangsiz undoshlarni bir-biri bilan adashtirish, tushirib ketish va boshqalar shular jumlasidandir. Bola nutqidagi kamchiliklarning kelib chiqish sabablarini bilmaslik orqasida ayrim tarbiyachi va o'qituvchilar bolani dangasa, mas'uliyatsiz, bezori deb, unga noto'g'ri munosabatda bo'lishadi, natijada bola injiq, yig'loqi, serjaxl, gap o'tmas bo'lib qoladi, ya'ni unda ikkilamchi ruhiy o'zgarishlar paydo bo'ladi.

Maxsus muassasalarda o'z fikrini og'zaki ifodalay olmasligini his etgan o'quvchi yozma shaklda bayon etishni bilishi kerak deb aytilgan fikrni eshitganmiz. Ammo, agar bolada artikulyatsion apparat a`zolarida kamchilik bo'lmasa, bolaning bu sohalarida organik yoki funksional kamchiliklar bo'lmasa, nima uchun u yozma nutqdan yoki faqat imo-ishora nutqidan foydalanishi kerak?! Bu baxs-munozarali mavzu, shu boisdan, bizning fikrimiz bolajonlarimizni aynan kichik maktab yoshidan boshlab nutqiy va nonutqiy tovushlar bilan tanishtirish, ularga ovozni tanitish, ovoz orqali uni barcha tinglay olishini tushuntirish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Albatta, bu ish oson kechmaydi. Ammo, biz surdopedagoglar bolaning hayotda o'z o'rnini topib ketishiga zamin yaratib bergan bo'lamiz.

Maxsus ta'lim Yevropa va Amerika qit'alarining tobora katta hududlarini qamrab ola boshlagan bo'lsa, nodavlat tashkilotlarining shakllanishi esa karlarni o'qitish va tarbiyalash tizimining kelajakdagi rivojiga turtki beradi. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Yevropa va Amerika surdopedagoglari «sof og'zaki metod» tizimida mavjud yuzakilikni bartaraf etish hamda uni takomillashtirishga harakat qildilar. Chunki bu tizim karlarni og'zaki nutqqa o'rgatishni asosiy maqsad qilib olgan holda, bolalarning umumta'lim fanlarini o'zlashtira olishlari imkonini bermas edi. Nemis surdopedagogi I.Geynike

(1851-1942)¹⁶ «sof og‘zaki metod»ni eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolaning tabiatiga to‘g‘ri kelmaydigan metod sifatida tanqid qiladi. Dastlab u «imo-ishora metodi»ga qaytish taklifini bergan bo‘lsa, keyinchalik kar bolalarni nutqqa o‘rgatishni daktilologiyadan foydalanish asosida olib borishni taklif etadi. Konstantin Malish¹⁷ karlarni og‘zaki nutqqa o‘rgatish dastlabki davri uchun global (yaxlit (butun) so‘z) sintetik metodini yaratadi. Bunda nutqqa o‘rgatish yaxlit so‘zlar va jummalarni talaffuz etishni gugulash negizida yo‘lga qo‘yish orqali amalga oshiriladi. Yana bir nemis olimi K.Gepfert¹⁸ (1851-1906) kar bolalarni yozma nutqqa o‘rgatishni yozuv mexanizmi asosida amalga oshiradi. Uning izdoshlari esa o‘qitishning dastlabki davrida yozma nutqni qo‘llash g‘oyasini rivojlantirdilar. Daniyalik olim Georg Forxgammer (1861-1948) tajribasi davomida yozma va og‘zaki so‘zlashuv metodlarini birlashtiradi hamda yozma mashqlar asosida og‘zaki nutqni idrok etish va talaffuz qilishga tayanuvchi «imitatsiya (taqlid qilish) metodi»ni yaratadi. Rudolf Linder¹⁹ uzoq yillik tajribalariga tayangan holda kar bolalarni tilga o‘qitishda «yozma obrazlar metodi»ga asoslanishni taklif etadi. Muallif 1911 yilda «So‘z va rasm» alifbosini yaratadi va unga ko‘ra kar bolalar ko‘rgazmalilikdan foydalangan holda o‘qishga o‘rgatish jarayonida yozma nutq egallab boradilar.«Belgiya metodi» deb nomlangan tizimning muallifi. M. Marschark, Harry G.Lang, John Albertini²⁰ Aleksandr Erlen tilga o‘qitishda o‘quvchilar og‘zaki nutqni yozma so‘zlarni yaxlit o‘qish va labdan o‘qish orqali idrok etishga o‘rganishlarini yo‘lga qo‘ygan edi. E.Kern tomonidan taklif etilgan «yaxlit metod» «yozma metod» ning bir ko‘rinishi bo‘lib, ta‘limning ushbu turi kar likka ega bo‘lgan o‘quvchilarni og‘zaki nutqqa o‘qitish jarayonida imo-ishora va daktil nutqini chiqarib tashlab, o‘rniga yozuvdan foydalanish asosida olib borilar edi.

Otorinolingologiya sohasining rivojlanishi bilan eshitishida nuqsoni bo‘lgan shaxslar ta‘limi nazariyasi hamda amaliyotida ham ijobiy o‘zgarishlar

¹⁶ Karpova G. A. "Оснiвы сурдопедагогикi" 2008

¹⁷ Konstantin Malish (1860-1925)

¹⁸ K.Gepfert (1851-1906)

¹⁹ . Rudolf Linder (1880-1964)

²⁰ Educating deaf students - Oxford University Press, 2006,

yuzaga kela boshladi. «Eshitish mashqlari metodi»ning muallifi V.Urbanchich eshitish qobiliyatini tadqiq etishda o'zi tomonidan yaratilgan maxsus moslama (Urbanchich garmonikasi) dan foydalanish samara berishini namoyish etgan bo'lsa, nemis olimi F.Besold (1842-1908) ham kar bolalar ta'limida eshitish qoldig'iga tayanish lozimligi va bunda «kamertonlar tizimi»ga tayanish lozimligini ko'rsatib o'tgan edi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tadqiqot ob'ekti sifatida o'rgangan rus pedagog va olimlari V.I.Fleri, J.Itar, Ya.T.Speshnevlar bunday o'quvchilar orasida u yoki bu holda murojaat etilgan nutqni tushuna oladigan, qisman lug'at boyligiga ega bo'lgan, ba'zan, hatto, sodda jumlar tuza oladigan bolalar borligini, agar nutq ularga qarata balandlatilgan holda aytilsa, bunday bolalar ta'lim-tarbiyasining barcha muammolari hal etilishi mumkinligini ta'kidlab, eshitishi qisman buzilgan bolalarga, ular nutqining o'ziga xos rivojlanishiga alohida e'tibor qaratganliklariga guvoh bo'lamiz. V.I.Fleri bola shaxsining shakllanishi uchun atrofidagi yaqinlari va, ayniqsa, onasi alohida g'amxo'rlik, e'tibor ko'rsatishi zarurligi hamda kar bola nutqining rivojlanishi uchun ilk yosh davri alohida o'rin tutishini ta'kidlagan holda: «Kar-soqov bola qancha kichik bo'lsa, uning o'zlashtirish layoqati shuncha yuqori bo'ladi», - deb yozadi. Olim, shuningdek, dastlabki so'zlarni bola ko'rish asosida²¹ **1900 yilda F.A.Rau va N.A.Raular** tomonidan Rossiya, xususan, Yevropada ilk bor kar bolalar bog'chasi tashkil etilib, unda kar bolalar **og'zaki nutqini shakllantirishga** qaratilgan ishlar yo'lga qo'yildi. 1920 yilda karlarni o'qitish va tarbiyalash tizimining davlat tasarrufiga o'tishi munosabati bilan eshitishda muammosi bo'lgan shaxslar ta'lim tizimini tubdan isloh qilish masalalariga ahamiyatga molik ish sifatida yondashilishi yuzaga keldi. Tarixan barham topgan o'qitish tizimlari zamonaviy surdopedagogikaga muhim bo'lgan muammolar majmuasini meros qilib qoldirdi-ki, ularning echimiga o'tmishda bo'lgan turli-tuman yondashuvlar haqida ma'lumotga ega bo'lgandagina hal etish mumkin. Har bir yondashuvlar

²¹ Вопросы обучения и воспитания детей с нарушениями слуха / Под ред. М.И. Кузьмицкой. М., 1994. - 135 с. 35 .

o‘zining mazmuniga ega bo‘lishi, hal etish yo‘llarining turli-tuman bo‘lishiga qaramay, barchasining diqqat markazida kar bolalarni tilga o‘qitish jarayonini qanday qilib ularning umumiy rivojlanishlari bilan bog‘lash, ularning aqliy rivojlanishini to‘xtatmay turib, nutq shakllaridan qay tarzda va qanday ketma-ketlikda foydalanish orqali so‘zlashuv nutqiga, atrofdagilar bilan muloqot qilishga, o‘qish va yozishga o‘rgatish kabi muammolarning echimini topish muhim o‘rin egallagan edi.

Respublikamizda surdopedagogikaning ilmiy asoslanishi o‘tgan asrning 80-yillaridan boshlandi. Milliy surdopedagogikamizda olib borilgan qator tadqiqotlar mamlakatimizda mavjud eshitishida muammosi bo‘lgan bolalar maxsus maktab-internatlar ta‘lim-tarbiya jarayonini hududiy sharoitlar, o‘zbek tili xususiyatlariga mos holda takomillashtirish yo‘l va vositalarini ilmiy jihatdan asoslab berishga yo‘naltirildi. Surdopedagogika sohasida ilk bor N.Sh.Bekmurodov tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari natijasida hududimizga mos ravishda maxsus maktab-internatlar kun tartibi, o‘quv jarayonini tashkil qilishda hisobga olinishi lozim bo‘lgan talablar ishlab chiqilgan bo‘lsa, X.M.Gaynutdinovning ilmiy izlanishlari natijasida ilk bor O‘zbekiston sharoitida eshitishida nuqsoni bo‘lgan shaxslarni kasbiy – mehnatga tayyorlash, keyingi mehnat faoliyatlari jarayonini takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalar, bunday shaxslar ijtimoiy moslashuvlari darajasini ko‘tarish yo‘llari ochib berildi. Alimxodjayevevaning uzoq yillik amaliy tajribasi maxsus o‘qitish jarayonida didaktik materiallardan foydalanishning tabaqalangan metodikasini ishlab chiqish hisobiga zaif eshituvchi o‘quvchilar eshitish idrokini rivojlantirish tizimini takomillashtirish yo‘llarini ilmiy jihatdan asoslab berishga asos bo‘ldi

U.Yu.Fayziyevning ilmiy-tadqiqot ishi zaif eshituvchi bolalarga ona tilini o‘rgatish muammolarini hal qilishga qaratilgan ilk tadqiqot bo‘lib, unda maktabga tayyorgarliksiz kelgan zaif eshituvchi bolalarning dastlabki nutqiy imkoniyatlari (so‘z boyligi: faol va nafaol nutqi), eshitishining yo‘qolish sabablari va vaqti o‘rganildi, bunday bolalarni savodga tayyorlash va savod o‘rgatish metodikasi ilk bor nazariy jihatdan asoslab berildi. Ya’ni tadqiqotchi

zaif eshituvchi o'quvchilarga savod o'rgatish davrida zarur sanalgan omil - harflarni o'tish ketma-ketligini ishlab chiqib, ushbu nazariy xulosalari asosida alifbe» darsligini yaratdi N. X. Dadaxo'jayeva²² ilk bor zaif eshituvchi o'quvchilarning ko'p xonali sonlar ustida arifmetik amallarni bajarishlaridagi xususiyatlar, ushbu jarayonda o'quvchilarning nutqi va fikrlashlariga oid tayyorgarlik holatini o'rganib, ko'p xonali sonlar ustida arifmetik amallar bajarishga o'rgatish bo'yicha ish usullari hamda metodlarni nazariy jihatdan asoslab berdi.

F.U.Qodirova²³ ilmiy tadqiqotida eshitmaydigan boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'limi amaliyotidagi kamchiliklari tahlil qilinib, ularni bartaraf etishning samarali usul va yo'llari aniqlandi hamda so'zlashuv nutqini shakllantirishning omil va bosqichlari belgilab berildi.

Demak, ko'rib chiqilgan tadqiqotlardan U.Yu.Fayziyev hamda F.Qodirovalarning ishlarigina kar va zaif eshituvchi bolalar maktab-internatlarida o'zbek tili o'qitish tizimini ilmiy asoslab berishga qaratilgan. Maktab yoshidagi bolalarni tadqiqot o'ekti sifatida tanlab olgan har ikki olim ularning maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olishiga maktabgacha yosh davrida zamin yaratilishi lozim ekanligini qayd etadilar. U.Fayziyev: «Erta ilk yoshidan korreksion ta'sir ko'rsatish orqali bu og'ir asoratlar kamaytirilishi yoki butunlay bartaraf etilishi mumkin...Ota-onalar imkon topgan holda uyda alohida sharoit yaratib, eshitmaydigan farzandlari bilan o'zlari shug'ullanishlari mumkin. Buning uchun ular surdopedagog mutaxassis bilan hamkorlikda ish olib borishlari lozim», - degan fikrlarni keltirsa, F.U.Qodirova kar o'quvchilarga o'z fikrini erkin ifodalashni o'rgatish ota-onalarning farzandlari ta'lim-tarbiyasi oldidagi mas'uliyati ekani va bu ta'lim jarayonida muhim omillardan hisoblanishini ta'kidlaydi.

O'zbekistonda surdopedagogikaning yondosh tarmoqlari – oligofrenopedagogika, logopediya sohasidagi L.R.Mo'minova, R.Shomaxmudova,

²³ У. Файзиева, Д.Назарова, Ф.Цодирова СУРДОПЕДАГОГИКА малака ошириш институтлари ва педагогика институтлари учун укув кулланма Тошкент-2012

M.Yu.Ayupova, X.M.Po‘latova, D.A.Nurkeldiyev, M.P.Xamidova, L.Sh.Nurmuxamedovalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar maxsus ta‘lim muassasalarida olib boriluvchi ta‘lim-tarbiya jarayonini hududiy sharoitlarni hisobga olgan holda tashkil etish hamda takomillashtirishga qaratildi.²⁴

Aynan nutq va harakat uyg‘unligiga kelsak, ushbu ta‘limot Logoritmika maxsus metodikasi bo‘lib, uni ilgari surgan russ olimlari Волкова Г.А.,²⁵Гриннер А. , Самойленко Н. С. Ю. О. Филотова, Н. Н. Гончарова, Е. В. Прокопенко, mahalliy olimlarimizdan Ayupova M. Y. , Pulatova H. M. lar aynan nutqida nuqsoni bor bolalarning nutqiy nuqsonlarini korreksiyalashga qaratilgan metodikadir.

Yana ritmika metodikasi ham mavjud bo‘lib, bu metodika sog‘lom bolalarning ta‘limotida mavjud bo‘lib, bunda aynan musiqa va harakatning uyg‘unlashishi ustivorlik qiladi. Ushbu metodika ustida Shvedsiyalik o‘qituvchi musiqashunos E. J. Dalkroz, Alexandrova N. G., M. A. Rummerlar va boshqa ko‘plab olimlar ish olib borganlar.

Tadqiqotimiz davrida ko‘pchilik mutaxassislar bu uch metodokani differensiallash borasida savollar berganliklari boisdan, biz o‘z yo‘nalishimizda ilk bor, ilmiy manbaalarga asoslanib, ularni farqlashga doir izlanish olib borgik va jadval asosida farqladik.

²⁴<https://hozir.org/mundarija-kirish-i-bob-muammoni-organishning-ilmiy-nazariy-aso.html?>

1.2. Eshitiishda nuqsoni bo'lgan 0-1 sinf o`quvchilar nutqining o`ziga xos xususiyatlari.

Biz, insonlar borliq haqidagi tasavvur va bilimlarni ko'rish, eshitish, teri, ta'm, hid bilish, harakat analizatorlari orqali amalga oshiriladi. Shu ma'lumotlarning 20 % eshituv orqali qabul qilamiz. Bu ma'lumot ilmiy isbotlangan.

Eshitish analizatori insonning barcha a'zolari ichida eng ahamiyatlilaridan sanalib, uning asosiy vazifasi nutqni idrok qilishdan iboratdir. To'laqonli eshitish nutq shakllanishining omili sanaladi. Nutq orqali esa insonning so'z-mantiqiy tafakkuri, umumiy va ruhiy rivojlanishi sodir bo'ladi. Moddiy dunyodagi narsa va hodisalar ongimizda aks etib, bular so'z shaklida ifodalanadi, til hodisalari vositasida namoyon bo'ladi. Inson o'zi ko'rgan va ta'sirlangan buyum va hodisalarni so'z yordamida nomlab, mazmuni haqidagi taassurotlarini obrazlar, fikrlar, tushunchalar, tasavvurlar ko'rinishida anglash, ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladi. Har qanday buyum, hodisaning miyada aks etishi va ongda mustahkam o'rinish qolishida nutq yetakchi vosita hisoblanadi. Shuningdek, u tafakkur quroli, muloqot jarayonida fikrni ifodalash, biror narsani bildirish, anglatish va ta'sir ko'rsatish quroli bo'lib ham xizmat qiladi. Fikrlash qobiliyati nutqiy rivojlanish zamirida paydo bo'lishi sababli u inson tafakkurining rivojlanish darajasini belgilab beradi.

Surpedagogika tarixiga nazar tashlasak, turli davrlarda eshitishda muammosi bo'lgan bolalarni tadqiqot ob'ekti sifatida o'rgangan pedagog va olimlardan J.Kardano, V.I.Fleri, J.Itar, Ya.T.Speshnevlar ular orasida u yoki bu holda murojaat etilgan nutqni tushuna oladigan, qisman lug'at boyligiga ega bo'lgan, ba'zan, hatto, sodda jumlar tuza oladigan bolalar borligini, agar nutq ularga qarata balandlatilgan holda aytilsa, bunday bolalar ta'lim-tarbiyasining barcha muammolari hal etilishi mumkinligini ta'kidlab, eshitishi qisman buzilgan bolalarga, ular nutqining o'ziga xos rivojlanishiga alohida e'tibor qaratganliklariga guvoh bo'lamiz . V.I.Fleri bola shaxsining shakllanishi uchun atrofidagi yaqinlari va, ayniqsa, onasi alohida g'amxo'rlik, e'tibor ko'rsatishlari

zarurligi hamda kar bola nutqining rivojlanishi uchun ilk yosh davri alohida o‘rin tutishini ta’kidlagan holda: «Kar-soqov bola qancha kichik bo‘lsa, uning o‘zlashtirish layoqati shuncha yuqori bo‘ladi», - deb yozadi. Olim, shuningdek, dastlabki so‘zlarni bola ko‘rish asosida taqlidan o‘zlashtirishi lozimligini alohida qayd etadi.

Eshitishida muammosi bo‘lgan bolalar nutqiy rivojlanish masalalari bir necha asrlar mobaynida ko‘plab o‘qituvchi va metodistlarning e‘tiborini jalb qilganiga qaramay, bu muammoning yechimiga, ya’ni maxsus maktablardagi ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etish bo‘yicha yondashuvlarning yangi yo‘nalish olishiga L.S.Vigotskiyning maxsus ta’lim tizimi masalalarini yoritib bergan qator asarlari turtki berdi. Olim maxsus maktablardagi og‘zaki nutqni rivojlantirishga mo‘ljallangan usul bolaning sermazmun hayoti, uning qiziqishlari bilan bog‘liq bo‘lmagan sharoitda olib borilishiga e‘tibor qaratib, nutqni ijtimoiy hayotda ishtirok etmagan holda egallash, qirg‘oq bo‘yida turib suzishni o‘rganish holatiga qiyoslab, ijtimoiy muhit hamda uning tuzilishi har qanday tarbiya tizimining pirovard hamda hal qiluvchi omili ekanligini alohida qayd etadi: «Bola hayotini shunday tashkil etish lozimki, unga nutq zarur va qiziqarli bo‘lsin. Ta’limni bola qiziqishlariga qarshi emas, ushbu qiziqishlar tomon yo‘naltirish lozim. Umuminsoniy nutqqa nisbatan ehtiyojni yuzaga keltirish zarur, shundagina nutq paydo bo‘ladi. Nutq muloqotga kirishish va fikrlash asosida, murakkab hayotiy sharoitlarga moslashish natijasida yuzaga keladi».

L.S.Vigotskiy ushbu sharoitni yaratishda sog‘lom (me‘yordagi) bolaning nutqiy rivojlanish bosqichlariga tayangan holda ish ko‘rish lozim ekanligi haqida quyidagi fikrlarni bildiradi: «Birinchi planga, eng avvalo, bolaning bola ekanligi va shundan so‘nggina kar-soqov ekanligi holati qo‘yiladi. Bu shuni anglatadiki, bola, eng avvalo, umumiy qiziqish, layoqat, shuningdek, me‘yordagi bola yoshi qonuniyatlariga muvofiq holatda o‘sishi, rivojlanishi va tarbiyalanishi hamda xuddi shu jarayonda nutqni egallab borishi lozim. Bolalar o‘zlarining muayyan sifat va ko‘nikmalarini rivojlantirishga ehtiyoj sezishlari

lozim. Ular o‘zlarini boshqa ko‘pchilik bolalar va kishilardan farqli ekanliklarini his qilmasliklari, ularga tenglasha olmasliklariga ishonch hosil qilmasliklari lozim».

Yuqoridagilar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, eshitishida muammosi bo‘lgan bolalarni tallafuzga o‘rgatish kabi masalalar ijtimoiy tarbiya zaminidagina o‘zining to‘g‘ri yechimini topadi.

R.M.Boskis eshitishida muammosi bo‘lgan bolalar tallafuzga o‘rgatish samaradorligiga erishishdagi dastlabki qadam ushbu toifadagi bolalarning rivojlanish xususiyatlarini tushunishdan boshlanishi lozim, deb hisoblab, I.P.Pavlovning «Analizatorlar faoliyatining birligi», L.S.Vigotskiy-ning «Nuqsonning murakkab tuzilishi» hamda «Ta’lim-tarbiya va rivojlanish mutanosibli» psixologik ta’limotlariga tayanadi. Shuningdek, u eshitish va nutqning o‘zaro aloqadorlikda rivojlanishini keng o‘rgangan holda bunday bolalar rivojlanishidagi o‘ziga xosliklarni keltirib chiqaruvchi qator holatlarga asoslangan pedagogik tasnifni ishlab chiqdi. Ushbu tasnifga ko‘ra, birinchidan, yosh boladagi eshitish analizatori faoliyatining buzilishi katta yoshdagilarnikidan farqli namoyon bo‘ladi. Ya’ni katta yoshdagi kishilarda eshitish muammosi paydo bo‘lgunga qadar, ularning nutqi, mantiqiy tafakkuri va shaxsi shakllanib ulgursa, ilk yoshda orttirilgan eshitish muammosi bolaning me’yorda rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi. Ikkinchidan, eshitishida muammosi bo‘lgan bolalarning o‘ziga xos rivojlanishlarini to‘g‘ri tushunish uchun, ushbu holatda nutqni mustaqil egallay olish imkoniyatini, ya’ni eshitish va nutqning o‘zaro aloqadorligini inobatga olish katta ahamiyatga ega. Bir tomondan, eshitishning buzilishi nutqning me’yorda rivojlanishiga to‘sqinlik qilsa, ikkinchi tomondan eshitishning me’yorga yaqinroq faoliyati bolaning nutqiy rivojlanish darajasiga bog‘liq. Bolaning nutqiy darajasi qancha yuqori bo‘lsa, eshitish qoldig‘idan foydalanishi shuncha yuqori bo‘ladi. Til, uning lug‘at zaxirasi va grammatik tizimini inson qay darajada egallagan bo‘lsa, uning o‘z eshitishidan foydalanish layoqati ham shu darajada ko‘p saqlangan bo‘ladi. Nutqiy muloqot tajribasiga ega bo‘lgan bolalar tanish bo‘lgan so‘z va jummlalarni ma’nosiga ko‘ra

tushunishlari sababli, murojaat etilgan nutqni yaxshiroq idrok etish imkoniyatiga ega bo‘lib, ular atrofdagilarda yaxshi eshituvchi sifatida taassurot qoldirishlari mumkin. O‘z navbatida, bolaning eshitish qoldig‘i qancha yaxshi saqlangan bo‘lsa, unda atrofdagilar nutqiga taqlid qilishi asosida mustaqil ravishda nutqni egallab borish imkoniyati shuncha yuqori bo‘ladi. Uchinchidan, bolaning eshitish qoldig‘idan nutqni egallash uchun foydalanish imkoniyati uning eshitish muammosini baholash mezonini hisoblanadi. Shunga ko‘ra eshitishi to‘liq yo‘qolgan (kar) bolalar bilan eshitishi qisman buzilgan (zaif eshituvchi) bolalarni chegaralashda aynan eshitish va nutqiy rivojlanish omillari hisobga olinadi.

Karlik eshitishning turg‘un yo‘qolishi bo‘lib, unda mustaqil holda nutqni egallash, hatto quloqqa yaqin bo‘lgan masofadagi nutqni ravshan idrok etishning imkoniyati bo‘lmaydi. Total (to‘liq) karlik, xuddi total ko‘zi ojizlik uchramagani kabi, juda kam uchraydigan hodisadir. Ko‘pincha karlikda baland nutqiy bo‘lmagan tovushlarni, quloq suprasiga yaqin masofadagi ba‘zi nutqiy tovushlarni idrok etish darajasida bo‘lgan eshitish qoldiqlari saqlanib qoladi. Audiometrik tekshiruv eshitishning 80 db. (desibel – tovushni idrok etishni o‘lchashda qo‘llanuvchi o‘lchov birligi)dan yuqori darajada yo‘qolganini ko‘rsatadi.

Zaif eshituvchilik eshitishning turg‘un pasayishi bo‘lib, unda ushbu eshitish qoldig‘i asosida nutqiy zaxirani minimal holatda mustaqil ravishda egallash, murojaat etilgan nutqni quloq suprasiga yaqin masofada idrok etish imkoniyati bo‘ladi. Audiometr tekshiruvi eshitishning 80 db.dan kam bo‘lmagan pasayishini ko‘rsatadi.

Eshitish muammolari holatidagi nutqning rivojlanish darajasi quyidagi to‘rt omilga tobedir:

1. Eshitishning darajasi;
2. Eshitish muammosining sodir bo‘lish vaqti;
3. Bolaning individual xususiyatlari;
4. Eshitish muammosi sodir bo‘lgandan so‘ng bola uchun yaratilgan pedagogik sharoit.

Shundan kelib chiqqan holda har ikki guruhdagi eshitishida muammosi bo'lgan bolalar, o'z navbatida, yana ikkitadan guruhga bo'linadi:

Karlar:

1. Tug'ma yoki ilk yosh davrida eshitish qobiliyati yo'qolgan va nutqni egallay olmagan kar bolalar;
2. Eshitish qobiliyati kech yo'qolib, nutqi saqlanib qolgan kar bolalar.

Zaif eshituvchilar:

- 1) utqida qisman chetga chiqishi (nutqining grammatik tizimida me'yordan chetga chiqishlar: qo'shimchalarni noto'g'ri qo'llash yoki tushirib qoldirish, ba'zan talaffuz muammolari) bo'lgan zaif eshituvchi bolalar;
- 2) chuqur nutqiy muammolarga ega bo'lgan (lug'at zaxirasi o'ta chegaralangan, nutqi qisqa, noto'liq so'zlardan, grammatik tizimi so'z-gapdan, bo'g'in-so'zlar qatoridan iborat) zaif eshituvchi bolalar.

Olim bu boradagi izlanishlarini davom ettirar ekan, har qanday bolaning rivojlanishi muloqotda, faoliyatning turli shakl va ko'rinishlarida amalga oshishi omilini hisobga oladi. Tadqiqotlarning natijasi shuni ko'rsatdi-ki, kar va zaif eshituvchi bola bir-biridan keskin farq qiladi. Zaif eshituvchi boladagi inson uchun o'ta zarur bo'lgan analizator – eshitish faoliyatining to'liq emas, qisman buzilishi nutqning birmuncha shakllanishiga imkon beradi. Lekin bunday yo'l bilan nutqni egallashning o'ta chegaralanishi bola tomonidan tushuncha va tasavvurlar (nutqning keyingi idroki va tushunilishi)da o'zgachalikni yuzaga keltiradi. Zaif eshituvchi bolaning nutqi rivojlanmasdangina qolmay, balki buzilgandir ham. Masalan, lug'at zaxirasining kamligi bilan bir qatorda so'zlarning boshqa ma'noda qo'llanishi, grammatik tizimning rivojlana olmasligi bilan bir qatorda ular ma'nolarining noto'g'ri tushunilishi kuzatiladi. Bularning barchasi bilish faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi: taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish kabi psixik jarayonlar zaif eshituvchilarda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

Nutqiy muloqot bolaning shaxs sifatida rivojlanishida hal qiluvchi o'rinni egallaydi. Zaif eshituvchi bola nutqining o'ziga xos rivojlanishi oddiy sharoitlarda ilm asoslarini egallashiga to'sqinlik qiladi. Shu sababli ham bu toifadagi bolalar anomaliyasi tuzilishida nutq birinchi o'ringa qo'yilib, maxsus tashkil etilgan ta'lim jarayonida markaziy o'rinni nutqni reja asosida shakllantirish masalasi egallashi lozim.

Qator tadqiqotlar zaif eshituvchi bolalar tallafuzga o'rgatish xususiyatlari hamda bunday o'ziga xoslikka mos kelmaydigan mavjud o'qitish jarayonini taqqoslash natijasida tilni maxsus o'qitish muammolarining ilmiy jihatdan hal etilishi: uni psixologik, lingvistik, psixolingvistik, umumdidaktik hamda metodik nuqtai nazardan ishlab chiqilishiga asos bo'lib xizmat qildi. Ushbu tavsiya etilgan metodikalar asosida yangi tur – zaif eshituvchi bolalar maktablari uchun qator darsliklar va ularni olib borish imkonini beruvchi metodik tavsiyalar yaratildi.

Zamonaviy surdopedagogikaning nazariy asoschilari eshitishida muammosi bo'lgan bolalarning ijtimoiy hayotda o'z o'rnini topishlarining muhim omili – tallafuzga o'rgatish ishlarining samaradorligi bevosita tarbiyalanuvchining oila a'zolari, xususan, ota-onalarning farzandlari bilan muntazam ravishda shug'ullanishlariga bog'liqligini alohida qayd etadilar. Jumladan, S.A.Zikov til o'qitishdagi yuqori muvaffaqiyatlar faqatgina maxsus muassasalarda tashkil etilgan nutqiy muhit orqali emas, balki bevosita ota-onalar va atrofdagilarning ishtiroki orqali ta'minlanishini uqtirsa, R.M.Boskis: «Nutqqa o'rgatish ishlarini o'qituvchi ota-onalar bilan hamkorlikda amalga oshirishi lozim», -deb ta'kidlaydi.

Aynan yangi davr surdopedagogikasida oila va maxsus ta'limning bola tarbiyasi borasidagi mushtarakligi zarurati anglandi: ota-onalar surdopedagoglar tomonidan belgilangan yo'l va ko'rsatmalarsiz farzandlarining tarbiyasida va, xuddi shunday tarzda, surdopedagoglar ota-onalar ishtirokisiz o'z faoliyatlarida muvaffaqiyatga erisha olmaydilar. Ilk yoshdagi eshitishida muammosi bo'lgan bolalar ta'lim muassasalari asoschilari tomonidan yaratilgan maqola hamda

metodik tavsiyalar kar va zaif eshituvchi bolalar ota-onalariga o'z farzandlarining tarbiyasini qanday tashkil etishlari, nutqini rivojlantirish yo'llari kabi masalalarni yoritib berdi.

Respublikamizda surdopedagogikaning ilmiy asoslanishi o'tgan asrning 80-yillaridan boshlandi. Milliy surdopedagogikamizda olib borilgan qator tadqiqotlar mamlakatimizda mavjud eshitishida muammosi bo'lgan bolalar maxsus maktab-internatlar ta'lim-tarbiya jarayonini hududiy sharoitlar, o'zbek tili xususiyatlariga mos holda takomillashtirish yo'l va vositalarini ilmiy jihatdan asoslab berishga yo'naltirildi.

Surdopedagogika sohasida ilk bor N.Sh.Bekmurodov tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari natijasida hududimizga mos ravishda maxsus maktab-internatlar kun tartibi, o'quv jarayonini tashkil qilishda hisobga olinishi lozim bo'lgan talablar ishlab chiqilgan bo'lsa, X.M.Gaynutdinovning ilmiy izlanishlari natijasida ilk bor O'zbekiston sharoitida eshitishida nuqsoni bo'lgan shaxslarni kasbiy – mehnatga tayyorlash, keyingi mehnat faoliyatlari jarayonini takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalar, bunday shaxslar ijtimoiy moslashuvlari darajasini ko'tarish yo'llari ochib berildi. Alimxodjayevaning uzoq yillik amaliy tajribasi maxsus o'qitish jarayonida didaktik materiallardan foydalanishning tabaqalangan metodikasini ishlab chiqish hisobiga zaif eshituvchi o'quvchilar eshitish idrokini rivojlantirish tizimini takomillashtirish yo'llarini ilmiy jihatdan asoslab berishiga asos bo'ldi

U.Yu.Fayziyevning ilmiy-tadqiqot ishi zaif eshituvchi bolalarga ona tilini o'rgatish muammolarini hal qilishga qaratilgan ilk tadqiqot bo'lib, unda maktabga tayyorgarliksiz kelgan zaif eshituvchi bolalarning dastlabki nutqiy imkoniyatlari (so'z boyligi: faol va nafaol nutqi), eshitishining yo'qolish sabablari va vaqti o'rganildi, bunday bolalarni savodga tayyorlash va savod o'rgatish metodikasi ilk bor nazariy jihatdan asoslab berildi. Ya'ni tadqiqotchi zaif eshituvchi o'quvchilarga savod o'rgatish davrida zarur sanalgan omil - harflarni o'tish ketma-ketligini ishlab chiqib, ushbu nazariy xulosalari asosida «Alifbe» darsligini yaratdi N. X. Dadaxo'jayeva ilk bor zaif eshituvchi

o'quvchilarning ko'p xonali sonlar ustida arifmetik amallarni bajarishlaridagi xususiyatlar, ushbu jarayonda o'quvchilarning nutqi va fikrlashlariga oid tayyorgarlik holatini o'rganib, ko'p xonali sonlar ustida arifmetik amallar bajarishga o'rgatish bo'yicha ish usullari hamda metodlarni nazariy jihatdan asoslab berdi.

F.U.Qodirova ilmiy tadqiqotida eshitmaydigan boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'limi amaliyotidagi kamchiliklari tahlil qilinib, ularni bartaraf etishning samarali usul va yo'llari aniqlandi hamda so'zlashuv nutqini shakllantirishning omil va bosqichlari belgilab berildi.

Demak, ko'rib chiqilgan tadqiqotlardan U.Y.Fayziyev hamda F.U.Qodirovalarning ishlarigina kar va zaif eshituvchi bolalar maktab-internatlarida o'zbek tili o'qitish tizimini ilmiy asoslab berishga qaratilgan. Maktab yoshidagi bolalarni tadqiqot o'ekti sifatida tanlab olgan har ikki olim ularning maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olishiga maktabgacha yosh davrida zamin yaratilishi lozim ekanligini qayd etadilar. U.Fayziyev: «Erta ilk yoshidan korreksion ta'sir ko'rsatish orqali bu og'ir asoratlar kamaytirilishi yoki butunlay bartaraf etilishi mumkin...Ota-onalar imkon topgan holda uyda alohida sharoit yaratib, eshitmaydigan farzandlari bilan o'zlari shug'ullanishlari mumkin. Buning uchun ular surdopedagog mutaxassis bilan hamkorlikda ish olib borishlari lozim», - degan fikrlarni keltirsa, F.U.Qodirova kar o'quvchilarga o'z fikrini erkin ifodalashni o'rgatish ota-onalarning farzandlari ta'lim-tarbiyasi oldidagi mas'uliyati ekani va bu ta'lim jarayonida muhim omillardan hisoblanishini ta'kidlaydi.

O'zbekistonda surdopedagogikaning yondosh tarmoqlari – oligofreno-pedagogika, logopediya sohasidagi L.R.Mo'minova, R.Shomaxmudova, M.Yu.Ayupova, X.M.Po'latova, D.A.Nurkeldiyev, M.P.Xamidova, L.Sh.Nurmuxamedovalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar maxsus ta'lim

muassasalarida olib boriluvchi ta'lim-tarbiya jarayonini hududiy sharoitlarni hisobga olgan holda tashkil etish hamda takomillashtirishga qaratildi.²⁶

Yuqoridagi ilmiy ma'lumotlar eshitishida nuqsoni bor bolalarning nutqi hayoti davomida barcha davrlarda, ularning og'zaki nutqni eshitmasligi oqibatida yuzaga kiladigan "orqada qolishlar", "og'shlar" bu toifadagi bolalarning hayot, borliq haqidagi tushunchalarining kambag'allashishiga olib keladi. Eshituv organidagi nuqson birlamchi bo'lib, buning oqibatida hutqni eshita olmaslik ikkilamchi nuqson sifatida yuzaga kelib, oqibatda bolaning jamiyatdagi o'rmini topa olmaslik holarlari uni butun hayoti davomida qiyinchiliklaga yuz tutishiga sabab bo'ladi. Buni L.S.Vigotskiy, F.F.Rau, L.P.Noskova, L.A.Golovchis, I.Kislisina, U.Fayziyev, F.Alimxodjayeva va boshqa olimlarning asarlarida e'tirof etiladi. Ilk davrda eshituv nuqsoniga ega bolalar eshitadigan bolalar singari ovoz chiqarish, gugulash, so'ng g'uldirashdek nutqning ilk ko'rinishlari namoyon bo'ladi. . Keyinchalik, bu toifadagi bolalarning nutqi rivojlanmay qolishi boshqalar nutqini eshitib , taqlid qilish jarayonida uzilish sabab bo'ladi. Oqibatda og'zaki nutq kommunikatsiyasi egallanmay qoladi. Faqatgina, maxsus yaratilgan ta'lim-tarbiya jarayonida eshituv nuqsoniga ega bolalar muloqot vositalarini egallashi, ayniqsa og'zaki nutqqa o'rganishi mumkin.

²⁶ <https://hozir.org/mundarija-kirish-i-bob-muammoni-organishning-ilmiy-nazariy-aso.html?page=6>

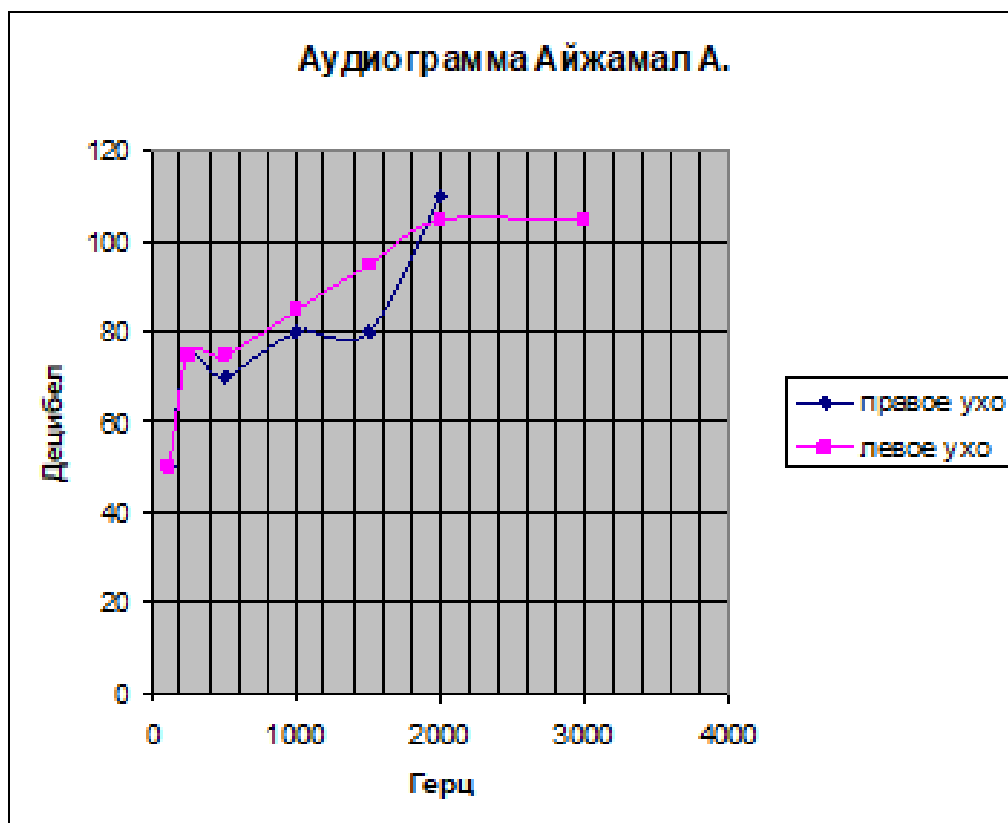
II BOB. KORREKTSION MASHG'ULOTLARDA ESHITISHIDA NUQSONI BO'LGAN 0-1 SINIF O'QUVCHILARNING OG'ZAKI NUTQINI EKSPERIMENTAL O'RGANISH.

2.1 Eshitishida nuqsoni bo'lgan 0-1 sinf o'quvchilari og'zaki nutqining rivojlanganlik darajasini aniqlash.

Biz tomondan Toshkent shahri 101-sonli kar bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab internatidan 10 nafar 0-sinf o'quvchilari va 10 nafar 1- sinr o'quvchilari hamda 106-sonli ixtisoslashtirilgan maktab internatidan ham 10 nafar 0-sinf o'quvchilari va 10 nafar 1- sinr o'quvchilari tanlab olindi va ta'kidlovchi eksperiment olib borildi. 0-1 sinf o'quvchilarining tibbiy ma'lumotlarini oldik .

101-sonli kar bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab internati eksperimental guruh o'quvchilarining o'rganilgan audiogrammalaridan namunalar keltiramiz:

1-raqamli audiogramma.

Bu yerda bolaning ikkala qulog`ining eshituv diapozoni detsebellarda ko`rsatilgan. Quyida har bir quliqning eshituv imkoniyati jadvalda ko`rsatilgan.

Гц	125	250	500	1000	1500	2000	3000
Дб							
Правое ухо	50	75	70	80	80	110	
Левое ухо	50	75	75	85	95	105	105

2- raqamli diogramma:

Гц	125	250	500	1000	1500	2000	3000
Дб							
Правое ухо		80	95				
Левое Ухо		Нет	реакции				

Aksariyat zaif eshituvchilarga qo`yilgan yakuniy tashhis 2 tomonlama sensonevral zaif eshituvchilikning III-IV darajasi. Eksperimentda biz tekshiriluvchi o`quvchining xaritasini tuzdik va har bir bolaning ko`rsatgan natijalarini xaritasiga kiritib bordik. (1-namuna).

Bunda **1 chidan**, bolaning nonutqiy tovushlarni eshitib farqlashini tekshirdik, bunda biz tomondan xaritada ko`rsatilgan doira, metallofon, internet musiqiy tarmoqlaridan yuklab olingan mashina motori ovozi, poyezd shovqini, qushlar sayrashi, yomg`ir va momoqaldiraq ovozini bolaga yuqori balandlikdagi diapazonda eshittirdik. Natijalarni farqladi-farqlamadi deb xaritasiga belgilab bordik . Bolalar eshittirilgan tovushlarni tanib, nimaning ovozi yoki shovqini ekanini topishi lozim edi. Zaif eshituvchi bolalar quloq suprasi oldida transport shovqinini ajratdilar, ammo aynan qaysi transport ekanini topa olmadilar. (1- № rasmga qarang).

(1-namuna)

Текширилувчи ўқувчининг харитаси		
№	ЎҚУВЧИ ҲАҚИДА УМУМИЙ МАЪЛУМОТ:	
1	Ф. И. О.	
	Туғилган сана ва йил	
	Яшаш манзили	
	Мактаб ва синфи	
	Мактабга қабул қилинган вақти	
	Ўқитувчи ва ота онанинг шикоят	
	Мутахассис хулосаси (сурдолог)	
2	Диагнози	
3	Нонутқий товушларни эшитиши, топиши ва фарқлаши	
	1. Мусикали ўйинчоқлар 2. Транспорт шовқинлари 3. Табиатдаги шовқинлари	1. бубен, металафон _____ 2. машина мотори, поезд шовқини _____ 3. кушлар сайраши, ёмғир ва момоқалтирок _____
4	Умумий моторикаси ҳолатини текшириш	1. Бажара олди ☐ 2. Бажара олмади ☐
5	Ритмни сезиб унга кўра ҳаракатларни бажариш кўникмасини текшириш	3. Бажара олди ☐ 4. Бажара олмади ☐
6	Нафасини текшириш	
7	Овоз кучини текшириш	
8	<div style="text-align: center;"> <p> × Aa Bb Dd Ee Ff Gg □ Hh Ii Jj Kk Ll Mm Nn Oo Pp Qq Rr Ss Tt Uu Vv Xx Yy Zz O'o' G'g' Shsh Chch ng ' </p> </div>	

9	Нуткий товушларни оғзаки талаффуз этишини текшириш (1- концентр)										
	№	товушлар	1	2	3	4	5	6	7	8	9
		А									
		О									
		У									
		И									
		Э									
		Ў									
		П									
		Т									
		К									
		С									
		Ф									
		Ш									
		Х									
		Л									
		М									
		Н									
		Р									
		Йа (я)									
		Йо (ё)									
		Йэ (е)									
		Йу (ю)									
	10	Фонетик ритмика элементларини билишини текшириш					билади ☐ билмайди ☐				
Ўқувчи фойдаланаётган мулоқот турини белгилаш											
1. Умуман мулоқотга киришмайди											
2. Имо-ишора											
3. Оғзаки											
4. Аралаш											
5. Бошқа											
11	Сўз ва ибораларни эшитиб фарқлаши (болага таниш карточкали сўз ва иборалардан фойдаланиш)					фарқлади ☐ фарқламади ☐					

12	Артикуляцион аппаратнинг анатомик тузилиши ва ҳаракатчанлиги	
	Лаблар тузилиши ва ҳаракатчанлиги	
	Тил тузилиши ва ҳаракатчанлиги	
	Тишлар ҳолати	
	Жағлар нуқсони	
	Қаттиқ танглай ҳолати	
	Юмшоқ танглай тузилиши ва ҳаракатчанлиги	
13	Тадқиқотчи хулосаси:	
<p>“ _____ ” _____ йил</p> <p>Тадқиқотчи : _____</p>		

(1- rasm)

2 chidan bolaning umuniy motorika holatini tekshirdik. Bunda har xil dinamik va statik mashqlar bajarildi. Bolalarga statik holatlarni tutib turishda qiyinchilik kuzatildi. Ammo, dinamik mashqlar nisbatan yaxshiroq bajarildi. Natijalarni “bajara oldi” yoki “bajara olmadi” deb belgilab bordik.

3 chidan bolaning ritmni sezishi va unga ko`ra harakatlarni bajarish ko`nikmasini tekshirdik. Bunda oyoq bilan yerga urgan holatda oyoqdan seziladigan ritmni hosil qildik va bolaga tanlangan harakatni bajarishni taklif etdik. Oyoq kinestetik sezgilari orqali ritmni sezishda kar bolalar boshqa bosqichlardan ko`ra yaxshiroq natija berdilar. Bunda ham bajara oldi, bajara olmadi kabi belgilarni qo`ydik.

4 chidan bolalardagi nutqiy nafasni tekshirdik. Bunda biz bolalarning nafasi ko`krakli yoki diofragmali ekanini aniqladik va xaritaga belgilab bordik. Kar bolalar, ko`pincha, qisqa va ko`krakli nafas olar ekan, ammo, zaif eshituvchi bolalar nafasi qorinli bo`lib, ular chuqur nafas olib, so`ng imo-ishora nutqi va daktilemadan foydalanishdi. Ammo, shu jarayonda so`z va jummalarni ovozsiz talaffuz etishini ko`rdik.

Ташкилоти раҳбаринин қарорига

1. **УЎҚИШ ҚАНДА УЎҚИШИ ВА ЎҚУБОТ**

Ф.И.О. *Раҳимов Раҳим*

Туғилган сани ва йили *01.01.2000*

Ўқув мазоти *10 класс*

Миллат ва тили *Ўзбек тили*

Мансаби қабул қилинган вақти *2020.11.01*

Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

2. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

3. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

4. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

5. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

6. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

7. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

8. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

9. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

10. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

11. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

12. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

13. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

14. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

15. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

16. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

17. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

18. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

19. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

20. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

10. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

11. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

12. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

13. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

14. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

15. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

16. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

17. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

18. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

19. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

20. **Ўқувчи ва ота онасининг ҳақиқатини**
 Мустақил ҳужжат билан тасдиқлаш

5 chidan ovoz kuchini tekshirdik. Bunda ovozi bor, yo`qligi , manqali *ottenok* bor-yo`qligi, falsetli, bo`g`iq, past, zaiflashgan kabi holatlariga ko`ra ajratdik va natijada ovozi past bolalar ko`krakli nafas olishini aniqladik.

6 chidan nutqiy tovushlarni eshitishib topishi va farqlashi tekshirildi. Shu yerda avval 1- konsentrdagi tovushlarni tekshirdik, ulardan so`ng v, b, d, g, ch, j larning holatini o`rgandik. Bunda biz bolaga uning eshituv imkoniyatiga mos diapazonda turib, unlilardan boshlab talaffuz etdik, bunda, albatta, bola artikulyatsion apparatni yaqqol ko`rib turishi kerak. Natijada, zaif eshituvchi bolalar unli tovushlarni yordamchi tovushni qo`yish bilan, manqali talaffuz etdilar (a---â, u---uv va hokazo). Jarangli undoshlar jarangsizlantirildi , sh tovushi shunchaki nafas chiqarishdek ko`rinishda namoyon bo`ldi. Burin tovushlari m-mb; n- ing dek eshitildi, titroq tovush, aksariyat holatlarda, nutqda yo`qligi bilan xarakterlandi. Kar bolalarda esa, barcha tovushlarida manqalanish bor. Yolashgan unlilar, masalan -ya, yo, yu, ye lar *ang* tovush birikmasi

bilan ifodalandi . v---ṽ, b---b̃, d-- đ, g---g̃, kabi eshitildi. ch---i j--- umuman eshitilmadi.

7 chidan fonetik ritmika elementlarini bilishini tekshirdik. Bolalarga unli tovushlar fonetik ritmikasini ko`rsatishni taklif etdik. Bolalar ushbu topshiriqni tushunmadi. Ammo, keyin , bizga taqlib qilish bilan , topshiriqni bajardilar.

8 chidan o`quvchi foydalanayotgan muloqot turini aniqladik. Bunda bolalar bilan diolog olib bordik. Jarayonda bolalarning barchasi imo-ishora nutqidan foydalanishdi. Og`zaki nutqdan foydalana olishmadi. Og`zaki gapirishni o`rganishni xoxlaysanmi degan savolimizga 40 tadan 34 nafari ha deb javob berdi.

9 chidan so`z va iboralarni eshitib farqlashini tekshirdik. Bunda bolalarga tegishli diapazonda so`zlar, iboralar aytdik, bola shu so`z yoki iborani yozuvli kartochkalardan topishi lozim edi. Bunda og`izni yopib turuvchi ekrandan foydalandik. Kar bolalar so`zlarni eshitmadi , zaif eshituvchilar eshitsuham, to`g`ri topa olmadi.

10 chidan artikulyatsion apparatning anatomik tuzilishi va harakatchanligi tekshiridik. Bunda lab, til, tishlar, jag`lar, qattiq tanglay, yumshoq tanglay holatlari ko`zdan kechirildi. Artikulyatsion mashqlar bajartirildi. Biz bunda logopedik oyna, stol lampasi, logopedik zondlardan foydalandik. Bolalarimizning ayriklarida til osti yuganchasi kaltaligi aniqlandi, progeniya va til uchining to`mtuqligi kabi kamchiliklri borligi aniqlandi, ungan tashqari artikulyatsiya harakatlari muvofiqlashmagan va aniqligini ko`rdik. Keyinchalik fonetik ritmika orqali tovushlarni shakllantirish davrida shu holatlarni inobatga olib, bartaraf etishni rejalashtirdik.

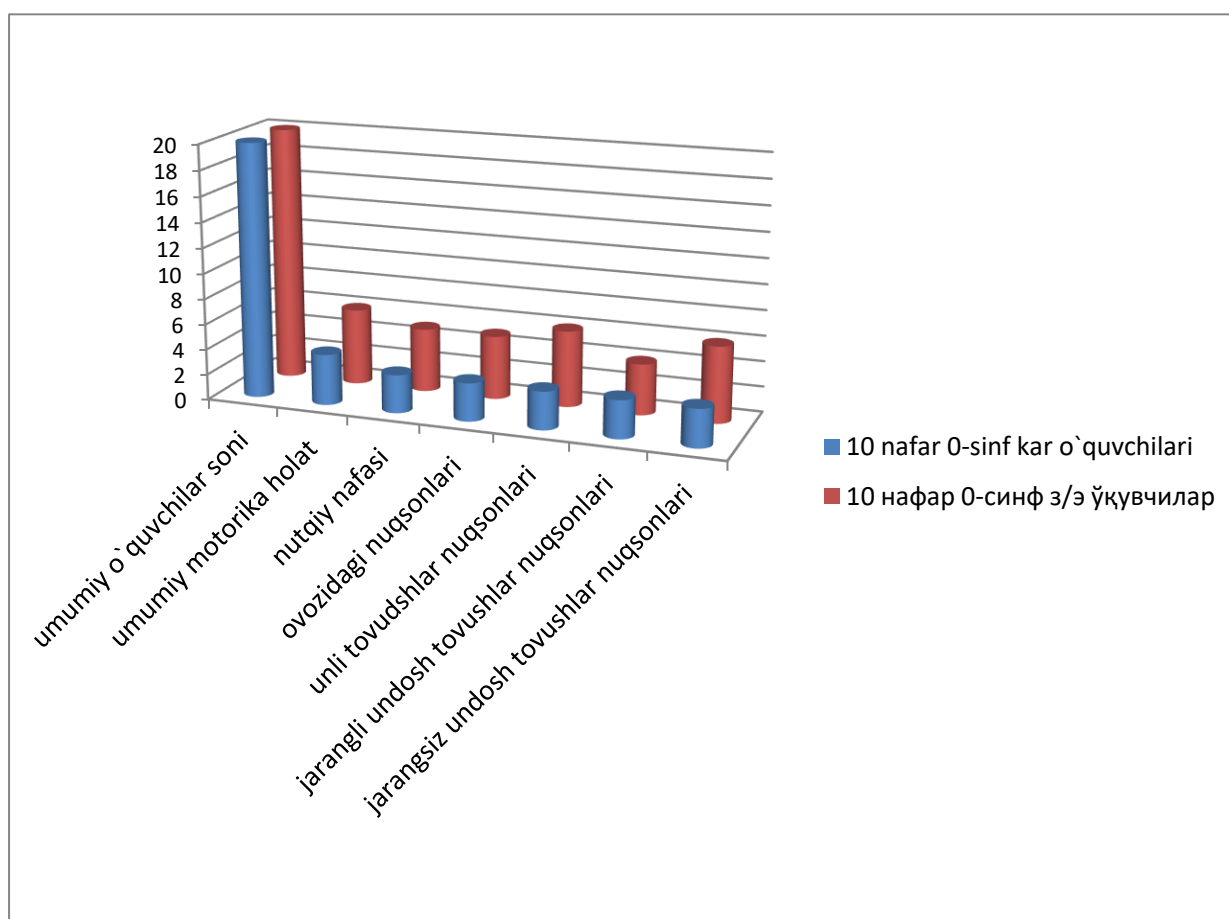
Yakunlavchi belgi sifatida tadqiqotchi xulosasini berdik. Bunda biz bolalarning tibbiy tashhisi emas, balki 6 ta asosiy belgisi bo`yicha rivojlanganlik darajasini xarakterladik.

Bular:

- umumiy motorika holat;

- nutqiy nafasi;
- ovozidagi nuqsonlari;
- unli tovudshlar nuqsonlari;
- jarangli undosh tovushlar nuqsonlari;
- jarangsiz undosh tovushlar nuqsonlari. Olingan natijalar tahlilini yuqoridagi 6 ta belgi bo'yicha amalga oshirish uchun , diagrammaga soldik. 1-diagrammada 10 nafar 0-sinf kar o`quvchilari va 10 nafar 0-sinf zaif eshituvchi o`quvchilardan olingan natijalar ko`rsatilgan. Ko`rinib turibdiki, barcha belgilar bo'yicha zaif eshituvchi bolalar kar bolalarga qaraganda ustunlik qilishmoqda.

№ (1-diagrammada)

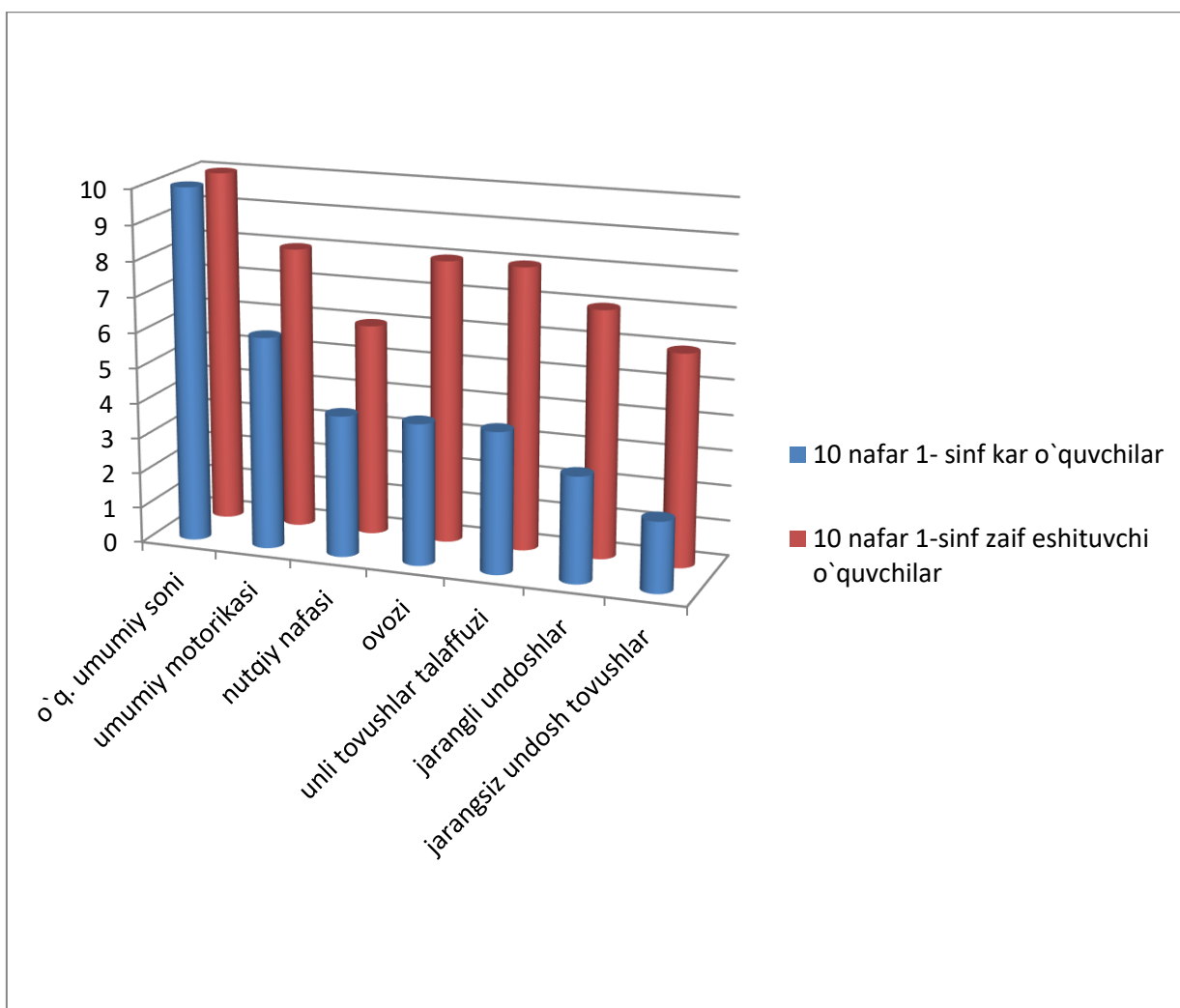

Shu bilan , barcha belgilar bo'yicha zaif eshituvchi 0-sinf o`quvchilarining og`zaki nutqni egallash imkoniyatlari yuqoriroq ekanini aniqladik .

0-sinf kar va zaif eshituvchi o`quvchilarning 5 ta xususiyat bo`yicha rivojlanganligi jadvali.

O`quvchilar soni va d/s	Umumiy motorika holati	Nutqiy nafasi	Ovozi	Unli tovushlari	Jarangli undosh tovushlari	Jarangsiz undosh tovushlari
10 nafar kar o`quvchi	4	3	3	2	3	3
10 nafar zaif eshituvchi o`quvchilar	6	5	5	6	4	6

Yuqoridagi 6 ta belgi bilan eshitishida muammolari bo`lgan 1- sinf o`quvchilari o`rtasida o`tkazilgan ta`kidlovchi eksperiment natijalari 2-diagrammada berilgan.

(2-diagramma)

1-sinf kar va zaif eshituvchi o`quvchilarning 6 ta belgi bo`yicha rivojlanganligi jadvali.

O`quvchilar soni va d/s	Umumiy motorika holati	Nutqiy nafasi	ovozi	Unli tovushlari	Jarangli undosh tovushlari	Jarangsiz undosh tovushlari
10 nafar kar o`quvchi	6	4	4	4	3	2
10 nafar zaif eshituvchi o`quvchilar	8	6	8	8	7	6

Bunda biz 10 nafar 1-sinf kar o`quvchilari va 10 nafar 1-sinf zaif eshituvchi o`quvchilarni 6 ta belgi bo`yicha ko`rsatgan natijalarini tahlil qildik va natijada 1- sinf zaif eshituvchi o`quvchilarning og`zaki nutqni egallash imkoniyati yuqoriroq ekanini aniqladik.

Olingan natijalar tahliliga ko`ra, diagrammada aks etganidek, kar o`quvchilarga qaraganda, zaif eshituvchi o`quvchilarda nutqiy tovushlarni talaffuz eta olish, talaffuz hususiyatlari, o`quvchilarning ovoz imkoniyatlari nisbatan yaxshiroq rivojlangani ko`zga yaqqol tashlandi. Shu boisdan mazkur ilmiy ishning rivojlantiruvchi eksperimentini har ikkala toifadagi eshitishida nuqsoni bor bolalar toifalari orasiad olib borishni maqsad qildik.

Tanlangan 10 nafar 0- sinf va 10 nafar 1-sinf kar o`quvchilaridan, har ikki guruhgan 5 tadan o`quvchi nazorat guruhiga, qolgan 5 tadani tajriba guruhiga olindi. Zaif eshituvchi o`quvchilar toifasidan o`rganilgan 10 nafar 1-sinf va 10 nafar 0- sinf o`quvchilari orasidan 5 tadani tajriba , 5 tadani esa nazorat guruhiga olindi.

Natijada, nazorat guruhida ham , tajriba guruhidagi kabi o`quvchilarning umumiy soni 20 nafarni tashkil etdi.

№	Guruhlar.	Tajriba guruhida o`quvchilar soni	Nazorat guruhida o`quvchilar soni
1	0- sinf z/eshi o`quvchilar	5 nafar	5 nafar
2	0-sinf kar o`quvchilar	5 nafar	5 nafar
3	1- sinf z/eshi o`quvchilar	5 nafar	5 nafar
4	1-sinf kar o`quvchilar	5 nafar	5 nafar
Ja`mi har bir guruhda:		20 nafar	20 nafar

Tajriba-sinov uchun mashg'ulotlarni individual hamda frontal tashkil etdik va 0-1 sinf zaif eshituvchi bolalarni A guruh deb, 0-1 sinf kar o'quvchilar guruhini B guruh deb nomladik. Shunday qilib, rivojlantiruvchi eksperiment uchun 2 ta guruh shakllantirildi.

Nazorat guruhidagi o'quvchlarni ham huddi shunday guruhladi va S guruhi hamda D-guruhi deb atadik. Natijada, bunda ham 2 ta guruh tuzildi.

A va B guruhlarda tadqiqotchi tomonidan takomillashtirilgan "Quvnoq fonetik ritmika" elektron maxsus metodik to'plamdan foydalangan holatda, 18 oy, haftada 3 marotaba tajriba-sinov olib borildi.

2.2. Korreksion mashg'ulotlarda eshitishida nuqsoni bo'lgan 0-1 sinf o'quvchilar og'zaki nutqini shakllantirishda fonetik ritmikaning rolini eksperimental o'rganish metodikasi.

Fonetik ritmika- bu maxsus mashqlar to'plami bo'lib, unda nutq va harakat uyg'unlashtirilgan holatda nutqiy materialni (tovush, bo'gin, matn) umumiy tana (qo'l, barmoqlar, oyoq, bosh va korpus) harahatlari bilan uyg'unlashtirgan holda talaffuz etishdir . Ilmiy adabiyotlarda nutq va harakat uyg'unlikda rivojlanishining filogenetik bog'liqligi isbotlangan. Nutq va harakat uyg'unligidan umumiy tana muskullaridagi zo'riqishlar yechilishi, eshitishida muammosi bor bolalarga xos bo'lgan artikulyator mushaklarning zo'riqishi ham yechiladi deyilgan. Buning natijasida eshitishida muammosi bor bolalar artikulyatsiya harakatlari muvofiqlashdi va aniqlashadi.

Fonetik ritmika mashqlarining vazifalari:

- Eshituv va nutq harakat analizatori faoliyatini umumiy motorika rivojlanishi bilan bog'lash;
- Umumiy nutq ko'nikmalarini nutqqa o'tish jarayonida aniq intonatsiya va ritmik tomoni bilan eshitish qobiliyatiga ega bo'lmagan bolalarning tabiiy nutqini shakllantirishga yordam berish;

- O'quvchilarning eshitish idrokini rivojlantirish va ularning talaffuz qobiliyatlarini shakllantirish va tuzatish jarayonida qo'llash.²⁷

T. M. Vlasova va A. N. Pfafenrod “Фонетическая ритмика” maxsus metodikasi o`z ichiga:

- nutqiy nafasni normallashtirish va unga aloqador nutqning birlashishi;
- ovoz kuchini va balandligini o'zgartirish qobiliyatini shakllantirish, normal tembrni me'yordan qo'pol ravishda chetga chiqmasdan saqlash;
- bo'g'inlar va so'z birikmalarida, so'zlarda hamda iboralarda tovushlarni va ularning kombinatsiyalarini to'g'ri takrorlash;
- nutq materialini ma'lum bir sur'atda takrorlash;
- turli ritmlarni his qilish, farqlash va takrorlash;
- his-tuyg'ularni turli xil intonatsion vositalar bilan ifodalash qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirish jarayonlatini ta'kidlagan.

Qo'llanmada tovushlar va ularning kombinatsiyalarida ishlash bo'yicha tegishli bo'limlar mavjud; ritm va tezlik; nutq nafasi va birlashishi; ovoz va intonatsiya.

Barcha bo'limlar nutq ishlashida bir xil ahamiyatga ega va ularning barchasi bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Jarayonlarning uyg'unlashuvi nutqiy nafasni normallashtirish va ovozni nazorat qilish qobiliyati bilan chambarchas bog'liq. Nutqiy nafasni rivojlantirish mashqlari to'g'ri diafragmal nafasni shakllantirishga, nafas chiqarish jarayonining kuchiga va uzayishiga, hamda bosqichma-bosqichligini rivojlantirishga yordam beradi. Unli va undosh tovushlarni uzoq nafas chiqarishda mashq qilishdan boshlab ovoz ustida ishlash davri boshlanadi. Shu bilan birga, so'zdagi elementlar tahlili boshlanadi. Bu esa o'z navbatida tovushlarning aniq talaffuziga olib keladi.

²⁷ (Власова Т.М., Пфафенродт А.Н. Фонетическая ритмика: Пособие для учителя. — М.: Гуманит. изд. центр «ВЛА-ДОС», 1996).

Nutqiy nafasini, ovozni, temp va ritmini rivojlantirishga qaratilgan mashqlari musiqa bilan, hamda musiqa ishtirokisiz o'tkaziladi. Mashg'ulotlar tarkibiga talaffuz ishtirokisiz, faqatgina harakatli mashqlarni bajartirish ham kiradi. Bu jarayon o'z o'rnida musiqiy ritmik ta'sir etish orqali bo'ladi. Bu mashqlarning maqsadi-nafasni normallashtirish, ritm hissini rivojlantirish, harakatni rivojlantirish. Bunday mashqlar ritmni his qilish va nafas apparatidan to'g'ri foydalanishni o'rgatadi. Undan tahqari, musiqa ostida harakatlar bajarish bolalarning motorikasini rivojlantirishda juda samarali usul hisoblanadi.

Nutqning talaffuz tomonini normallashtirishga qaratilgan mashqlar tizimida musiqiy qo'shiqsiz turli harakatlar bajariladi — tananing korpus harakati-oldinga, yonma-yon, 90, 180, 360 daraja burilishi; bosh harakati-o'ng, chap, oldinga, orqaga buriladi; qo'l harakati — yuqoriga, pastga, oldinga, yelkalarini ko'tarish va tushirish, qo'llarning aylanma harakati; oyoq harakati — tizzalardagi bukkan va cho'zdan oyoqlarni elka kengligida qo'yish va boshqalar.

Ushbu harakatlarning dinamikasi ham o'zgaruvchan bo'lib, sekinlashgan holatdan asta-sekin keskinlashadi.

Nutqiy nafas va nutqning uyg'unlashuvida foydalaniladigan mashqlar sekin-asta bajarilishi bilan tavsiflanadi.

Nutq, ovoz va harakatning intonatsiyasi ritmi va tezligi ustida ishlayotganda, tovushlar va hecelerin talaffuzida bajarilganlarni, shuningdek, qahqaha, rad etish va boshqalar bilan bog'liq tabiiy ishoralarni birlashtirib, tabiiydir.

Fonetik ritmda darslarni o'tkazish uchun tanlangan barcha harakatlar talaffuz qobiliyatlarini shakllantirish va mustahkamlash uchun rag'batlantirish sifatida qaraladi. Sinflarda amalga oshiriladigan harakatlar oldindan o'rganilmaydi. Shuning uchun ular o'qituvchi bilan bir necha marta sinxronlashtiriladi (har biri 2-5 marta). Bolalar harakatlarni to'g'ri takrorlashni o'rgangach, takroriy sonlar kamayadi. Harakat o'z vazifasini faqat so'z, hece, tovush nutqda va harakat to'xtaganidan keyin to'g'ri amalga oshirilganda to'liq

bajaradi. Shunday qilib, fonetik ritmni o'rganish jarayonida harakat nutqning shakllanishi yoki uni tuzatish maqsadga erishish vositasidir. Ushbu darslarning yakuniy maqsadi harakatlarsiz fonetik jihatdan to'g'ri mo'ljallangan nutqdir.

Ushbu muammoni hal qilish uchun bolalarning taqlid qobiliyatlari (vosita va nutq) va maksimal darajada — ularning eshitish hissi safarbar etiladi. Fonetik ritmdagi darslarda ovoz chiqaradigan asbob-uskunalaridan foydalanish kerak. Bu simsiz ovoz chiqaruvchi qurilma yoki alohida eshitish vositasi bo'lishi mumkin. Tanlangan uskunalar talabalarning harakatlanish erkinligini va yaxshi ovoz sifatini ta'minlashi kerak.

O'qituvchining mashg'ulotlar davomida bergan ko'rsatmalari, shuningdek, barcha nutq materiallari tinglovchilarga ingl. Biroq, bu bilan birga, faqat eshitish hissi ishlatiladi. Eshitish asosida ko'plab mashqlar vosita (yurish, chopish, ost-novki, sakrash) va nutq (oyatlarni o'qish, gapirish, savollarga javob berish, so'zlarni talaffuz qilish, hecelerle) amalga oshiriladi.

Quloqqa turli xil ritmlarni, mantiqiy stressni, intonatsiyani farqlash, his qilish va takrorlash uchun katta material taklif etiladi.

Mashqlarda talaffuzni o'qitishning analitik-sintetik printsipiga muvofiq, butun so'z va uning elementlari (hecelerle va alohida tovushlar) ustida ishlash birlashtirilgan. Mashqlar materiallari so'zlar, heceler, heceler, shaxsiy tovushlar, shuningdek, iboralar, iboralar, tillar, o'quvchilar, qisqa matnlar va she'rlar.

Nutq materiallari bolalarga tanish va leksik jihatdan mavjud bo'lib, darsning fonetik vazifalariga javob beradi. Harakatlar bilan birga aytilgan nutq materiallari fonetik ritmda darsning bir qismini oladi. Qolgan vaqt bu materialni bosqichma-bosqich aniqlash uchun beriladi - birinchi navbatda harakatlar bilan, keyin esa ularsiz. Oxirgi bosqichning maqsadi mustaqil nutqqa yaqin sharoitlarda erishilgan ko'nikmalarni avtomatlashtirishdir. Barcha nutq materiallari talaffuzni to'g'rilash va eshitish in'ikosini o'rgatish uchun ishlatiladi.

Barcha mashqlar taqlid qilish uchun amalga oshiriladi. Nutq materiallari oldindan o'rganilmaydi. Sinf davomida talabalar o'qituvchi bilan birgalikda aylanada turadilar. Ular o'qituvchilarni yaxshi ko'rishadi, o'qituvchi bilan bir

vaqtning o'zida harakat qilishadi va gapirishadi. Ko'rgazmali namoyish va takroriy takrorlash o'quvchini to'g'ri tabiiy taqlid qilishga undaydi.

Agar mashg'ulotlar davomida ayrim elementlar ba'zi bolalarda olinmasa, unda bu elementlar ustida ishlash individual mashg'ulotlarga o'tkaziladi. Shunday qilib, fonetik ritmda oldingi mashg'ulotlarning tugallanmagan nutq materiallarining bir qismi yanada chuqurroq ishlash uchun individual mashg'ulotlarga o'tadi. Bunday harakatchanlik to'g'ri talaffuzni mustahkamlashga yordam beradi. Shaxsiy mashg'ulotlarni olib boruvchi har bir surdopedagog fonetik ritmda darslarda ishlatiladigan uslubiy ishlarni o'rganishi kerak.

Fonetik ritmika mashg'ulotlari o'qituvchi-defektolog tomonidan amalga oshiriladi, u tananing, qo'llarning, oyoqlarning, boshning turli harakatlarini to'g'ri va chiroyli bajara olishi kerak:

- chiroyli va ritmik tarzda musiqa va musiqasiz harakat qilish;
- harakatlar tizimini musiqa bilan turli sur'atlarda birlashtira olishi;
- o'quvchilarning harakatlaridagi xatoliklarni ko'ra bilish va tuzatishi;
- o'zi va o'quvchilarining harakatlarini tabiiyligi va qulayligiga intilishi;-
- o'quvchilarining talaffuzidagi kamchiliklarni eshitishi va ularni tuzatishi;
- ko'rsatmalarda va nutq materiallarini uzatishda oddiy ovoz balandligi va kuchidan foydalaning.

Barcha holatlarda o'qituvchining nutqi taqlid qilish, fonetik jihatdan to'g'ri bezatilgan, hissiy jihatdan rangli bo'lishi kerak. Qo'llanmaning tegishli bo'limlarida uslubiy tushuntirishlar, nutq tovushlari, ritm, tezlik, nutq nafasi va birlashishi, mantiqiy stress, intonatsiya va ovoz bilan ishlash bo'yicha ko'rsatmalar berilgan.

Tavsiya etilgan materiallardan o'qituvchi kitobda berilgan ketma-ketlikni saqlab, u eng munosib deb hisoblaydigan mashqlarni tanlashi mumkin.

NUTQIY TOVUSHLAR USTIDA ISHLASH

Fonetik ritmika mashg'ulotlarida jarayonida harakatlarni bajarish tovushlar va bo'g'inlar talaffuzi ushtida ishlash bilan uyg'unlashuvi uch asosiy element bilan xarakterlanadi. Bular: zo'riqish, intensivlik, vaqt.

Tovushlarni talaffuz etishimizda, ishtirok etadigan turli artikulyatsion mushaklar guruhlari har xil holatga keladi, zo'riqadi yoki bo'shashadi. Motor harakatlarining aniqlashuvi muskullar harakatining sifatiga bog'liq. Nutq tovushlarining talaffuzi bilan birga keladigan harakatlarning o'ziga xosligini aniqlashda zo'riqish "zo'riqqan", "biroz zo'riqqan", "zo'riqmagan" degan iboralar bilan ifodalanadi.

Fonetik ritmni mashq qilishning boshidanoq, bu tovushlar bilan bo'g'inlarning talaffuziga hamroh bo'ladigan mashqlarni bajarishda bolalarni ongli ravishda harakatlarni tartibga solishga o'rgatish kerak.

Unli va undosh tovushlarni talaffuz qilish va shu tovushlar ishtirokida bo'g'inlarni aytirish mashqlari asosiy 3 xil boshlang'ch "pozitsiya" holatdan boshlanadi:

1.Oyoqlarni birlashtirgan holda turish, qo'llar ko'krak darajasida egilib, tirsaklar pastga. Bu pozitsiyadan deyarli barcha tovushlar uchun harakat boshlanadi «i», «k», «l», «r» .

2.Tik turish, oyoqlar birlashgan, qo'llar tirsaklarda bukilgan, yelka darajasiga ko'tarilgan, tirsaklar orasi ochiq. Shu holatdan «i», «k», «l» tovushlari uchun harakatlar boshlanadi.

3.Tik turish, oyoqlarni birlashtirish, qo'llar ko'krak darajasida oldinga cho'ziladi. Bu «r» tovushi uchun.

Shu o'rinda muhim uslubiy eslatmani aytib o'tish joiz. Agar bolada unililarni alohida talaffuz qilishda ochiq manqalanishga moyilligi bo'lsa, unda mashqlar undosh tovushlar bilan, masalan, «pa», «po» va boshqalar bilan birgalikda bajarilishi kerak deyilgan.

Ko'rinib turibdiki, fonetik ritmika eshitishida nuqsoni bor bolalarning og'zaki nutqni egallash jarayonining barcha elementlarini rivojlantirar ekan, biz

o`z ishimizda tajriba-sinov guruhlarimizning barchasida eng avvalo, nafas, ovoz, harakat hamda tovushlar talaffuzini shakllantirishni lozim topdik va fonetik ritmika maxsus metodikasining tovushlar talaffuzini shakllantirishga qaratilgan bo`limini o`grandik. Bunga ko`ra ushbu bo`limni 1- bo`lim deb nomladik. 2- bo`lim deb bo`g`inlar , so`z va iboralar ustida ishlashga doir mashqlar, 3- bo`lim deb matn, she`r va hikoyalar ustida ishlash mashqlarini belgiladik.

Magistrlik darajasini olish uchu biz 1-bo`lim ustida tajriba –sinov o`tkazishni rejalashtirdik.

Eksperimntni olib borishdan oldin, biz tomondan ishlab chiqilgan so`rovnomalarni 101 va 106- eshitishida nuqsoni bor bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlari boshlang`ich sinf rahbarlari, ritmika o`qituvchilari, yakka mashg`ulot olib boruvchi o`qituvchilar va ota-onalar bilan o`tkazdik.

- 1- So`rovnoma: 0-1 sinf rahbarlari uchun;
- 2- So`rovnoma ota-onalar uchun;
- 3- So`rovnoma ritmika rahbarlari va yakka mashg`ulot olib boruvchi o`qituvchilar .

Har bir maktabda alohida uchrashuvlar va seminarlar tashkil etildi va so`rovnomalar asosida suhbatlar, baxs-munozaralarga sabab bo`ldi. Sinf rahbarlari tomonidan Fonetir ritmikaning xususiyatlari va olib borish tartibi haqida ko`plab savollar tushdi. Yakka mashg`ulot mutaxassislaridan esa ushbu maxsus metodikadan qaysi davrda foydalangan ma`qul degan savollar bilan murojatlar bo`ldi. Ammo1 nafar ritmika o`qituvchilari tomonidan fonetik ritmika maxsus metodikasi bor oz tanqidga uchradi. Uning fikricha fonetik ritmikani ritmikadan hech qanday farqi yo`q va hozirda fonetik ritmikaning ayrim elementlarini ritmika mashg`ulotlarida bajarayotganini aytib o`di. Bu ma`limotni o`rganish maqsadida biz muassasada ritmika mashg`ulotlarining yillik va kalendar rejalarini o`rganib chiqdik va shuni aniqladik-ki, rinmika

mashg`ulotlarida 1-sinflarda har xil hayvotlar ovozi va yurish-turishiga taqlid qilish bo`yicha mashg`lotlar olib borilar ekan, ammo, tovushlar talaffuzini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan, yakka mashg`ulot mutaxassisi bilan uzviy aloqadorlikda qilinadigan ishlar rejada mavjud emas. Shu boisdan biz mutaxassislarimizga fonetik ritmika, logoritmika va ritmika metodikalarining farqli tomonlarini ko`rsatish bu 3 metodikani taqqosladik va metodik tavsiyalarimizda keltirib o`tdik.

**ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ЧИРЧИҚ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИДА
МАГИСТРЛИК ДАРАЖАСИНИ ОЛИШ УЧУН ОЛИБ БОРИЛАЁТГАН
ТАДҚИҚОТ ИШИ**

СЎРОВНОМАси

Сўровнома _____ нинг 0-1 чи синф раҳбарлари учун
тайёрланган.

1. Исм шарифингиз ва синф раҳбарлигингиз
(тўлиқ) _____
2. Меҳнат стажингиз ва
маълумотингиз: _____
3. Синф раҳбарлигингизда нечта ўқувчи бор? _____
4. Улардан қайсиларида нуқсон
ирсий? _____

5. Сизнинг ўқувчиларингиз машғулот вақтида қайси мулоқот туридан
фойдаланадилар?
Дактил. Имо-ишора. Оғзаки. Аралаш. Ҳали фойдаланмайдилар. (тагига чизинг)
6. Сизнинг ўқувчиларингиз машғулотдан ташқари вақтда қайси мулоқот туридан
фойдаланадилар?
Дактил. Имо-ишора. Оғзаки. Аралаш. Ҳали фойдаланмайдилар. (тагига чизинг)
7. Сиз машғулотларингиз вақтида ўқувчиларингиздан оғзаки нутқдан
фойдаланишларини талаб этасизми?
Талаб этаман. Талаб этмайман. (тагига чизинг)
8. Муассасангизда олиб борилаётган коррекцион машғулотларда ўқувчилар оғзаки
нутқини ривожлантириш учун шароит яратилганми, агар бўлса қандай?

9. Фонетик ритмика
нима? _____
10. Коррекцион машғулотларда ўқувчилар оғзаки нутқини фонетик ритмика орқали
шакллантириш ва ривожлантириш усулларида фойдаланасизми ва буни муҳим деб
ўйлайсизми (тагига чизинг)
Ҳа, фойдаланаман, муҳим деб ўйлайман.
Йўқ, фойдаланмайман, аммо муҳим деб ўйламайман.
Фойдаланаман, аммо муҳим деб ўйламайман.

Фойдаланмайман, аммо муҳим деб ўйлайман.

11. Сиз ўз иш фаолиятингизда ўқувчиларингизнинг ота-оналари билан ҳамкорликни йўлга қўйганмисиз, агар бўлса қандай кўринишда? _____

12. Таклифларингиз _____

(1- so`rovnoma)

**ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ЧИРЧИҚ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИДА
МАГИСТРЛИК ДАРАЖАСИНИ ОЛИШ УЧУН ОЛИБ БОРИЛАЁТГАН ТАДҚИҚОТ
ИШИ**

СЎРОВНОМАси

Сўровнома _____нинг 0-1 чи синфлар ритмика ўқитувчиси
учун тайёрланган.

1. Исм шарифингиз ва синф раҳбарлигингиз (тўлиқ) _____
2. Меҳнат стажингиз: _____
3. Маълумотингиз: _____
4. Сизнинг ўқувчиларингиз машғулот вақтида қайси мулоқот туридан фойдаланадилар?
Дактил. Имо-ишора. Оғзаки. Аралаш. Ҳали фойдаланмайдилар. (тагига чизинг)
5. Сиз машғулотларингиз вақтида ўқувчиларингиздан оғзаки нутқдан фойдаланишларини талаб этасизми?
Талаб этаман. Талаб этмайман. (тагига чизинг)
6. Ўз ритмик машғулотларингизда қайси олимнинг қайси методикасидан фойдаланасиз?

7. Ўқувчиларингиз оғзаки нутқини қай усулда ривожлантирасиз? _____
8. Муассасангизда олиб борилаётган коррекцион машғулотларда ўқувчилар оғзаки нутқини ривожлантириш учун шароит яратилганми, агар бўлса қандай?

9. Фонетик ритмика нима? _____
10. Коррекцион машғулотларда ўқувчилар оғзаки нутқини фонетик ритмика орқали шакллантириш ва ривожлантириш усулларида фойдаланасизми ва буни муҳим деб ўйлайсизми (тагига чизинг)
Ҳа, фойдаланаман, муҳим деб ўйлайман.

Йўқ , фойдаланмайман, аммо муҳим деб ўйламайман.
Фойдаланаман, аммо муҳим деб ўйламайман.
Фойдаланмайман, аммо муҳим деб ўйлайман.

11. Сиз ўз иш фаолиятингизда ўқувчиларингизнинг ота-оналари билан ҳамкорликни йўлга қўйганмисиз, агар бўлса қандай кўринишда? _____

12. Таклифларингиз _____

(2-so`rovnomasi).

**ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ЧИРЧИҚ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИДА
МАГИСТРЛИК ДАРАЖАСИНИ ОЛИШ УЧУН
ОЛИБ БОРИЛАЁТГАН ТАДҚИҚОТ ИШИ**

ОТА –ОНАЛАР СЎРОВНОМАСИ

1. Исм шарифингиз: _____
2. Болангизнинг исми, шарифи, ёши, синфи: _____

3. Болангизнинг эшитув қобилиятидаги камчиликни қачон сездингиз? (ёшини ёзинг)

4. Фарзандингиз неча ёшда мактабга борди? _____
5. Мактабдан олдин мутахассис ёрдамидан фойдаланганмисизлар? (тагига чизинг)
Ҳа. Йўқ.
6. Болангиз уй шароитида қайси оила аъзоларингиз билан кўпроқ мулоқотга киришади?

7. Фарзандингиз уй шароитида қайси мулоқот туридан фойдаланади? (тагига чизинг)
Имо-ишора. Оғзаки. Дактил. Оғзаки ва имо-ишора. Аралаш. Мулоқотга киришмайди.
8. Болангиз қайси мулоқот туридан фойдаланса яхши булади деб ўйлайсиз ? (тагига чизинг)
Имо-ишора. Оғзаки. Дактил. Оғзаки ва имо-ишора.
9. Болангиз билан олиб борилаётган коррекцион машғулотлардан сўнг оғзаки нутқида ўзгаришлар сездингизми? (тагига чизинг)
Ҳа. Йўқ. Ўзгармади.
10. Мактабда болангизга фонетик ритмика машғулоти ўтиладими? (тагига чизинг)
Ҳа. Йўқ.

11. Мактабда ота-оналар учун семинар-тренинглар ташкил этиладими? (тағига чизинг)
 Ха. Йўқ.

12. Таклифларингиз _____

(3-so`rovnoma).

Ма`lumotlarni tahlil qilib , quyidagi kriteriyalar bo`yicha belgilarni jadval ko`rinishida ko`rsatamiz. (1-jadval)

№	So`rovnomada Ishtirok Etganlar (har ikki maktab -internatidan)	Eshitishda nuqsoni bo`lgan bolangiz yoki o`quvchingiz o`g`zaki nutqdan foydalanadimi?		Eshitishda nuqsoni bo`lgan bolangizni yoki o`quvchingiz o`g`zaki nutqdan foydalanishini xoxlaysizmi?	
		ha	yo`q	ha	yo`q
1	38 pedagog hodimlar	4	34	38	0
2	43 nafar ota-onalar	3	40	43	0

№	So`rovnomada eshtirok etganlar (har ikki maktab - internatidan)	Fonetnik ritmika maxsus metodikasi haqida eshitganman	Fonetik ritmikani maxsus metodikasidan foydalanaman	Fonetik ritmikani maxsus metodikasi kerak	Fonetik ritmikani maxsus metodikasi kerak emas
1	38 nafar ped hodim	2 nafar	2 nafar	37 nafar	1 nafar

Fonetik ritmika maxsus metodikasini targ`ib qilish maqsadida biz tomondan 101 va 106- eshitishda nuqsoni bor bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlari boshlang`ich sinf o`qituvchilari uchun seminarlar tashkil etildi. Bunda barcha pedagog va tarbiyachilar o`rtasida so`rovnomalar o`tkazish bilan bir qatorda, fonetik ritmika maxsus metodikasining ehsitishda muammosi bor bolalarning og`zaki nutqini shakllantirish va rivojlantirishdagi o`rni haqida

ma`lumot berildi. Ishtirokchilar bilan fikr-mulahaza almashidi, so`rovnomalar tahlil qilindi va natijalarni jadval ko`rinishida berildi. (2- jadval)

Ushbu jadval tahliliga ko`ra metodikadan foydalanib ko`rish taklifimiz qabul qilindi. Pedagog va tarbiyachilarga “Quvnoq fonetik ritmika ” elektron qo`llanmasi topshirildi. Eksperimental guruh bilan ishlash rejalari tuzildi.

Shunday ekan, ilmiy ma`lumotlar eshitishida nuqsoni bor bolalarning nutqi hayoti davomida barcha davrlarda, ularning og`zaki nutqni eshitmasligi oqibatida yuzaga kiladigan “orqada qolishlar”, “og`shlar” bu toifadagi bolalarning hayot, borliq haqidagi tushunchalarining kambag`allashishiga olib keladi. Eshituv organidagi nuqson birlamchi bo`lib, buning oqibatida hutqni eshita olmaslik ikkilamchi nuqson sifatida yuzaga kelib, oqibatda bolaning jamiyatdagi o`rnini topa olmaslik holatlari uni butun hayoti davomida qiyinchiliklaga yuz tutishiga sabab bo`ladi. Buni L.S.Vigotskiy, F.F.Rau, L.P.Noskova, L.A.Golovchis, I.Kislisina, U.Fayziyev, F.Alimxodjayeva va boshqa olimlarning asarlarida e`tirof etiladi. Ilk davrda eshituv nuqsoniga ega bolalar eshitadigan bolalar singari ovoz chiqarish, gugulash, so`ng g`uldirashdek nutqning ilk ko`rinishlari namoyon bo`ladi. . Keyinchalik, bu toifadagi bolalarning nutqi rivojlanmay qolishi boshqalar nutqini eshitib , taqlid qilish jarayonida uzilish sabab bo`ladi. Oqibatda og`zaki nutq kommunikatsiyasi egallanmay qoladi. Faqatgina, maxsus yaratilgan ta`lim-tarbiya jarayonida eshituv nuqsoniga ega bolalar muloqot vositalarini egallashi, ayniqsa og`zaki nutqqa o`rganishi mumkin.

Biz Vlasova va Pfafenrod taklif etgan tovushlar talaffuziga olid shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi metodikani takomillashtirdik. Bunda biz o`zbek tili orfoepik qoidalarini inobatga olgan holda chuqur til irqa tovushlari q, g`, h va unli tovush o` uchun fonetik ritmika mashqlarini ishlab chiqishga erishdik. Bunga ko`ra elektron metodik qo`llanma yaratdik. Ushbu elektron qo`llanmadan foydalanish uchun maktab tarbiyachilariga, surdopedagoglarga, individual o`qituvchilarga hamda ritmika rahbarlariga taqdim etdik.

Harakatda hayot, shunday ekan, biz tanlagan fonetik ritmika maxsus metodikasi eshitishida muammosi bo`lgan bolalarning barcha toifalarida og`zaki nutqni shakllantirishda xizmat qiladi. Harakat orqali bajarilgan barcha nutqiy materiallar kinestetik, nevrologik jihatdan qabul qilinadi, bunda miyada burmalar hosil bo`lishi tezlashadi va natijada xotira hosil bo`ladi. Paydo qilingan nutqiy ko`nikma muntazam takrorlatilganida esa malakaga aylanadi.

Eshitishida muammoso bo`lgan bolalar og`zaki nutqinini rivojlantirishga qaratilgan barcha jarayonlarning boshlang`ichi etapi fonetik ritmika bo`lishi zarur deb hisoblaymiz, chunki L. Vigodskiy, Luriya, Pfafenrod va Vlasovalar qolaversa Pulatovalar ham nutqning harakat bilan rivojlanishini ilmiy tasdiqlaganlar. Bunda harakat nutqning stimulyatori desak mubolag`a bo`lmaydi.

Shunday ekan fonetik ritmika maxsus metodikasini eshitishida muammosi bo`lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan barcha turdagi ta`lim muassasalari o`quv rejasiga kiritish zarur deb hisoblaymiz. Isdiqbolda bi ztomonidan “Fonetik ritmika” maxsus metodikasini nutqiy nuqsonlarni korreksiyalashda qo`llab ko`rish rejalashtirmoqdamiz.

2.3 Tajriba-sinov ishlar natijalari.

A va B eksperimentalguruhlarda ish bolalar bilan kunning ikkinchi yarimida, haftasida 3 marotaba olib borildi. Bitta dars frontal , ikkinchisi va uchinchisi individual tarzda olib boriladi.

1- darsda «a», «o», «u» , «i», «e» unli tovushlar ustida ishlandi. Bolalarga avval static holatdagi boshlang`ich pozitsiya hamda harakatlanish usullari o`rgatildi. Bunda kar bolalarga qo`lidan ushlab olib, ko`p marotaba takroran ko`rsatib yondashildi, zaif eshituvchi o`quvchilarga esa qarama-qarshi turib olib taqlid usulida o`rgatildi. B guruhi da harakatlarni mustahkamlash va o`rgatish 5 ta mashg`ulotda erishilgan bo`lsa, A guruhi o`quvchilari bilan esa 3 ta mashg`ulotda yodlab olishga erishdik. Shu o`rinda nutqiy nafas ko`nikmalari ham shakllantirildi.

Bunda ish bosqichlari quyidagicha tashkillashtirildi:

- chuqur nafasni burnudan olib, unlilarning artikulyatsiyasini tutib turib, kerakli harakatni bajarayotib, faqatgina nafas chiqarishini mashq qildirish;

- chuqur nafasni burundan olib, unlilarning artikulyatsiyasini tutib turib, kerakli harakatni bajarayotib, ovoz ishtirokida to`liq, chuziq talaffuz qildirish;

2- dars jarangsiz portlovchi undosh «p», «t», «k» tovushlar ustida ish olib borishga qaratilgan . Tovushlarni «pa», « ta», «ka» deb o`rgatamiz.

Bunda ishning o`ziga xos xususiyati:

- Chuqur nafar og`izdab olib, og`zdan keskin nafas chiqarishga o`rgatish;
- tovushlarining artikulyatsion holati ustida ishlash;
- tovushni talaffuz etishda kinestetik belgilari ustida ishlash;
- tovushning fonetik holatini o`rgatish;
- tovush talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirish;
- tovush talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirishda keskin talaffuzga erishish.

A guruh bilan 2 darsning har bir tovushini 2-3 mashg`ulotda o`zlashtirishga muvaffaq bo`ldik. O`quvchilar tovushlarni aniq talaffuz etishni o`rganishdi va ijobiy natija oldik.

3- dars jarangli portlovchi undosh tovushlarga bag`shlangan bo`lib, bunda «b» va «d» tovushlari ustida ish olib boriladi. Talaffuzni yanada ani va toza eshitalishini ta`minlash uchun «a» tovushini yordamchi tovush sifatida foydalaniladi.

Bunda ishning o`ziga xos xususiyati:

- chuqur nafar og`izdab olib, og`zdan keskin nafas chiqarishga o`rgatish;
- «pa» deb turib, ovoz chiqarish ustida ishlash;
- tovushni talaffuz etishda kinestetik belgilari ustida ishlash;
- tovushning harakatli ko`rinishini o`rgatish;
- tovush talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirish;
- tovush talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirishda keskin harakat bilan talaffuz etishga erishish.

A guruh har bir tovushni 2 ta darsda o`zlashtirishga erishdi, B guruhda kerakli natijaga erishish uchun esa har bir tovushga 3-4 ta mashg`ulot ishlash zarur bo`ldi.

4- dars jarangsiz sirg'aluvchi va sovqinli undosh tovushlarga bag`shlangan bo`lib, bunda «s», «sh», «ch» tovushlari talaffuzini shakllantirish va rivojlantirish ishi olib borildi.

Bunda ishning o`ziga xos xususiyati:

- chuqur nafar og`izdan olib, og`zdan sekin, choziq holatda nafas chiqarishga o`rgatish;
- tovushning artikulyatsion holatini shakllantirish;
- tovushning artikulyatsion holatini turib turib, nafas chiqarish ustida ishlash;
- tovushni talaffuz etishda kinestetik belgilari ustida ishlash;
- tovushning harakatli ko`rinishini o`rgatish;
- tovush talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirish;
- tovush talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirishda sokin, bo`shashgan harakat bilan talaffuz etishga erishish.

A guruhda har bir tovush uchun 2 tadan mashg`ulotda natijaga erishildi, B guruhda esa har bir tovush uchun 3-4 tadan mashg`ulot olib borish zarur bo`ldi.

5-dars lad-tish undosh tovushlariga bag`ishlanib, bunda «v» va «f» tovushlari ustida ishlandi.

Bunda ishning o`ziga xos xususiyati:

- chuqur nafar og`izdan olib, pastki labni yengil tishlab, og`izdan sekin, choziq holatda nafas chiqarishni o`rgatish;
- tovushning artikulyatsion holatini turib turib, og`zdan nafas chiqarish ustida ishlash;
- tovushni talaffuz etishda kinestetik belgilari ustida ishlash;
- tovushning harakatli ko`rinishini o`rgatish;
- tovush talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirish;

- tovush talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirishda keskin, kuchki harakatlanishni mashq qildirish.

A guruhida tovushlarni har birini hosil qilish uchun 3 tadan mashg`ulor sarflandi. B guruhiga esa 3-4 tadan mashg`ulot vaqti sarflandi.

6-dars jarangli sirg'aluvchi undosh tovushlarga bag`ishlanib, «z» va «j» tovushlari ustida ish olib borildi.

Bunda ishning o`ziga xos xususiyati:

- chuqur nafar og`izdan olib, og`izdan sekin, choziq holatda nafas chiqarishni mustahkanmlash;
- tovushning artikulyatsion holatini turib turib, og`zdan nafas chiqarish ustida ishlash;
- tovushni talaffuz etishda kinestetik belgilari ustida ishlash;
- tovushning harakatli ko`rinishini o`rgatish;
- tovush talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirish;
- «z» tovushi talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirishda kuchki, ammo sekin, bir maronda harakatlanishni mashq qildirish.
- «j» tovushi talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirishda kuchli, keskin harakatlanishni mashq qildirish.

A guruhida tovushlarni har birini hosil qilish uchun 3 tadan mashg`ulot . B guruhiga esa 5 tadan mashg`ulot vaqti sarflandi.

7- dars sonorlar uchun bag`ishlangan bo`lib, «m», «n», «l», «r» tovushlari ustida ish olib borildi.

Bunda ishning o`ziga xos xususiyati:

- og`izdan chuqur nafas olib, «m» tovushi uchun lablarni jipslashtirib , «n» tovushi uchun til uchini yuqori tishlar tomon ko`targan holatda burundan nafas chiqarishda chozib, bir maromda chiqarishni o`rgatish;
- tovushning artikulyatsion holatini ushlab turib, og`zdan nafas chiqarish va ovozni qo`shishga o`rgatish;
- tovushni talaffuz etishda kinestetik belgilari ustida ishlash;

- tovushning harakatli ko`rinishini o`rgatish;
- tovush talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirish;
- tovush talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirishda kuchli, ammo sekin, bir maromda harakatlanishni mashq qildirish.

A guruhida tovushlarni har birini hosil qilish uchun 3 tadan mashg`ulot sarflandi. B guruhiga esa 5 tadan mashg`ulot vaqti ajratildi.

8-dars chuqur til orqa undosh tovushlarga bag`ishlangan bo`lib, «q», «g`», «x» tovushlari ustida ish olib borildi.

Bunda ishning o`ziga xos xususiyati:

- illiq suv bilab tomoqni chaydirish vaqtida og`izdan chuqur nafar olib, og`izni katta ochgan holatda og`zdan cho`ziq va bir maromda nafas chiqarishga o`rgatish;
- tovushning artikulyatsion holatini turib turib, og`zdan keskin nafas chiqarish, ovozni qo`shishga o`rgatish;
- tovushni talaffuz etishda kinestetik belgilari ustida ishlash;
- tovushning harakatli ko`rinishini o`rgatish;
- tovush talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirish;
- tovushi talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirishda harakatlanishni mashq qildirish.

A guruhida tovushlarni har birini hosil qilish uchun 2-3 tadan mashg`ulor sarflandi. B guruhiga esa 5 tadan mashg`ulot vaqti sarflandi.

9- dasr chuqur til orqa undosh tovush, ya`ni h tovushi ustida ishlash.

Bunda ishning o`ziga xos xususiyati:

- og`izni katta ochgan holatda chuqur nafar olib, og`zdan cho`ziq va bir maromda nafas chiqarishga o`rgatish;
- tovushning artikulyatsion holatini turib turib, og`zdan keskin nafas chiqarish va ovozni qo`shishga o`rgatish;
- tovushni talaffuz etishda kinestetik belgilari ustida ishlash;
- tovushning harakatli ko`rinishini o`rgatish;
- tovush talaffuzi va unga ko`ra harakatni uyg`unlashtirish;

A guruhida tovushlarni «h» hosil qilish uchun 2 ta mashg`ulot sarflandi. B guruhiga esa 4 ta mashg`ulot vaqti sarflandi.

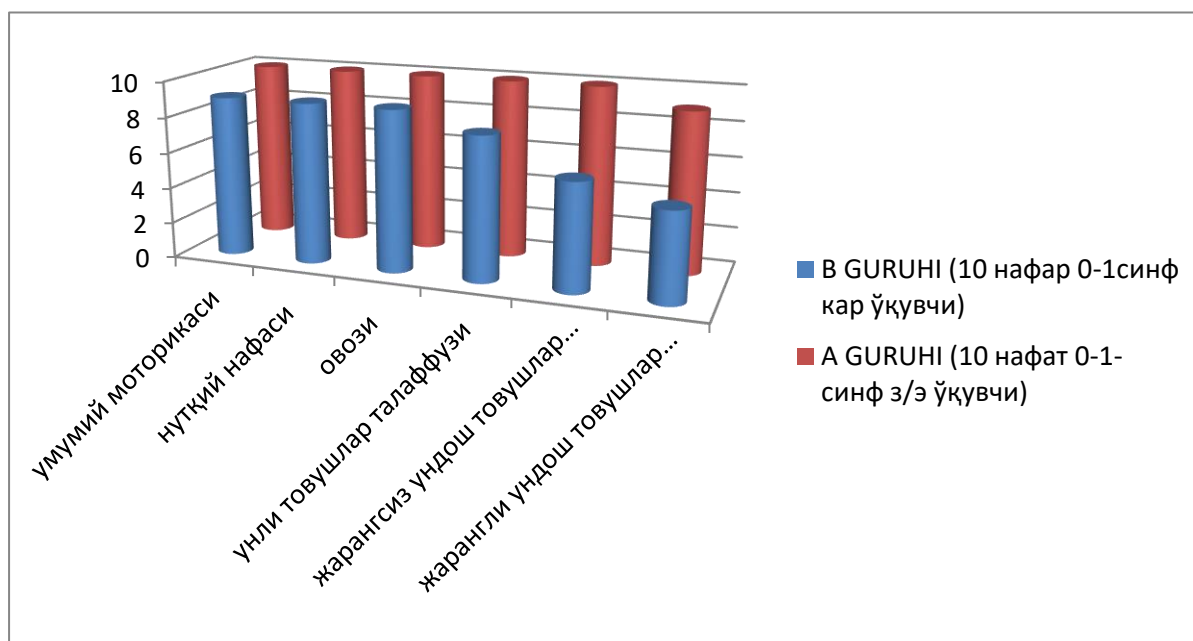
Tajriba-sinov 13 oy davom etdi, bu, taxminan 45 o`quv haftasini o`z ichiga olib, har bir guruh bilan haftasiga 3 ta mashg`ulot olib borildi. Demar, har bir guruh bilan 135 soat Tajriba-sinov o`tkazildi. Oxirgi 14- oyning 1- haftasidan boshlab natijalar tahlili o`tkazila boshlandi.

A guruhi bilan tovushlar talaffuzi ustida 50 soat mashg`ulot o`tildi. Qolgan 40 soat nafas , ovoz va artikulyatsion mashqlar hamda ritm ustida ishlashga sarflandi.

B gruruhi bilan tovushlar talaffuzi ustida taxminan 90 soat mashg`ulot o`tildi. Bundan kelib chiqib shuni ta`kidlash joiz-ki, zaif eshituvchilar bilan barcha tovushlarni fonetik ritmika orqali shakllantirish uchun 1 o`quv yili davomida mashg`ulot olib borilsa , maqsadga muvofiq.

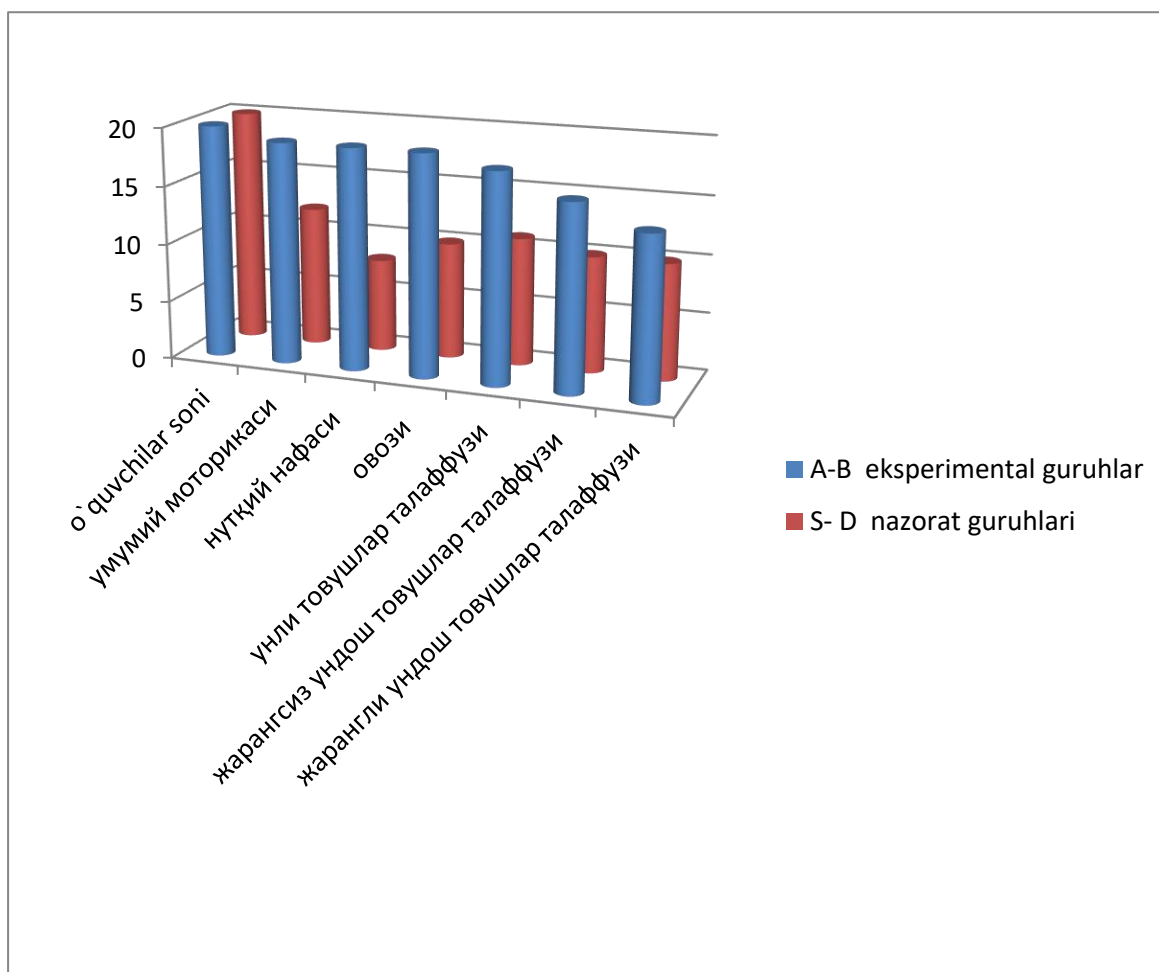
Karlik darajasiga ega o`quvchilar bilan, esa barcha tovushlarni fonetik ritmika orqali shakllantirish uchun 2 o`quv yili davomida mashg`ulot olib borilishini taklif etamiz.

Ta`limiy eksperimentdan olingan natijalar tahlilini 3- diagrammada ko`rsatdik.

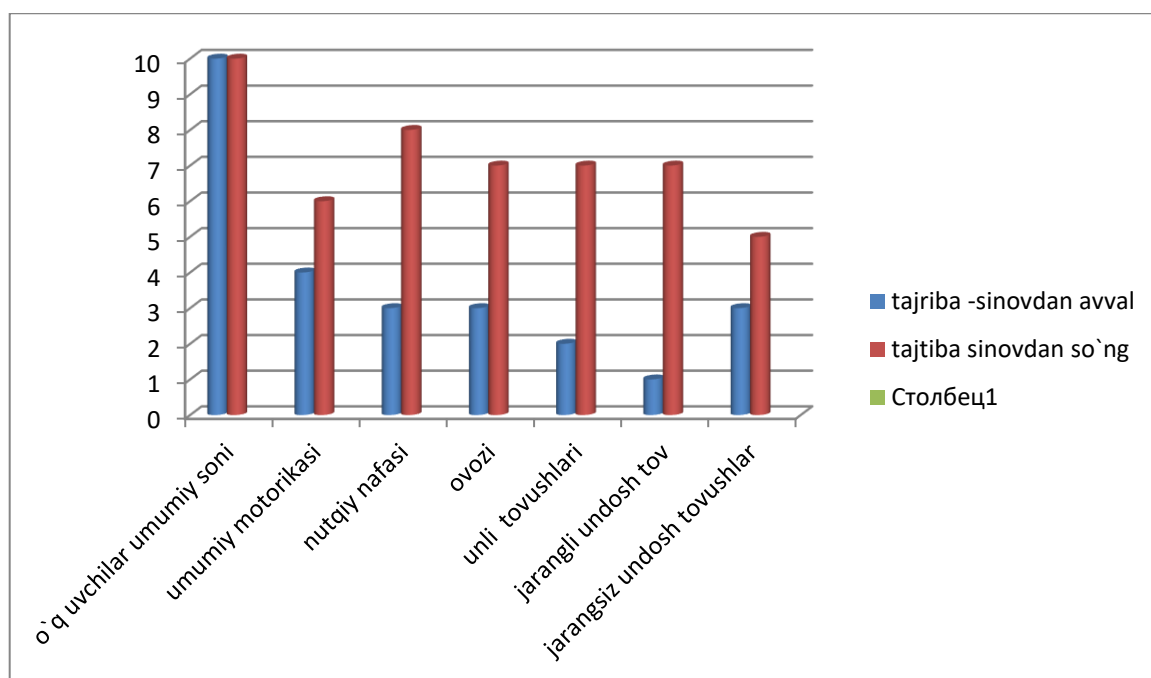
№(3-diagrammada).

Ekspetimentimizning oxirgi bosqichida biz nazorat gurunimiz va rivojlantiruvchi eksperiment uchun tanlangan guruhlarimizning natijalarini taqosladi va 4- diagrammada ko`rsatdik. Bu diogrammada ko`rinib turibdi-ki, 6 ta belgi bo`yicha A va B guruhlarimizda o`shish dinamikasi S va D guruhlarimizga qaraganda yuqoriroq Buni aniqroq ko`rsatish uchun matematik tahlil qilish orqali jalarda ko`rsatishni lozim topdik.

№(4-diagramma)

5-diagrammada 0- sinf kar o`quvchilarining 6 ta belgi bo`yicha rivojlanishining davriy tahlili berildi.

№(5-diagramma)

10 nafar 0-sinf kar o`quvchilarning 6 ta xususiyat bo`yicha rivojlanganligi davriy jadvalida ham ko`rsatdik. (3-jadval)

O`quvchilar soni va d/s	Umumiy motorika holati	Nutqiy nafasi	Ovozi	Unli tovushlari	Jarangli undosh tovushlari	Jarangsiz undosh tovushlari
Tajriba sinovdan avval 10 nafar	4	3	3	2	3	3
Tajriba sinovdan so`ng 10 nafar	6	8	7	7	7	5

Bu jadvalda o`quvchilarning tovushlarni talaffuz qilish imkoniyatlari ikki barobarga oshganligi korinib turibdi.

10 nafar 1-sinf kar o`quvchilarning 6 ta xususiyat bo`yicha rivojlanganligi davriy jadvali. (4- jadval)

O`quvchilar soni va d/s	Umumiy motorika holati	Nutqiy nafasi	Ovozi	Unli tovushlari	Jarangli undosh tovushlari	Jarangsiz undosh tovushlari
Tajriba sinovdan avval	6	4	4	4	3	2
Tajriba sinovdan so`ng	8	8	7	7	7	5

2.4 Korreksion ishni tashkil etishda surdopedagoglarga beriladigan umumiy tavsiyalar:

1. O`quvchining umumiy somatik holatini inobatga olish;
2. O`quvchining yosh xususiyatlarini inobatga olish;
3. O`quvchining nuqsoni darajasi va paydo bo`lgan davrini inobatga olish;
4. O`quvchining umumiy va mayda qo`l motorikasi imkoniyatlarini hisobga olish;
5. Nafas va ovoz inkoniyatlarini hisobga olish;
6. O`quvchilarning tektil vibratsion sezgirligini hisobga olish
7. O`quvchilarning og`zaki nutq imkoniyatlarini inobatga olish;
8. Ikkilamchi nuqsonlarini inobatga olish.

Korreksion ishni tashkil etishda surdopedagoglarga beriladigan metodik tavsiyalar:

1. Mashg`ulotni frontal va individual tashkil etish;
2. Mashg`ulot uchun kerakli jihozlarning bo`lishi;
3. O`quvchi va pedagog yuzma-yuz turishi lozim;
4. O`qituvchining artikulyatsiyasi bolaga ko`rinib turishi lozim;
5. Mashg`ulotni boshlashda oldin nafas mashqlarini bajarish;
6. Mashg`ulotda ovoz kuchaytiruvchi apparatdan foydalanish;
7. Boshlang`ich pozitsiyani tutishda og`zdan chuqur nafas olishiga erishish;
8. Tovushlarni avvali ovozsiz, so`ngra ovoz bilan mashq qilish;
9. Shakllantirilayotgan tovush aniq paydo bo`lmagunga qadar boshqa tovushga o`tmalik;
10. Yangi tovushga o`tishda oldingi tovushlarni takroriy mashq qildirish;
11. Shakllantirilgan tovushni a, o, u, i, e, o` unlilar bilan bo`g`inlarda kuylash mashqlarini bajarish;
12. Tovush paydo qilinganidan so`ng uni harakatsiz talaffuz qilishga o`rgatish.
13. Har mashg`ulorda rag`batlantirish.

2.5 Korreksion mashg`ulotlarda eshitishida nuqsoni bo`lgan 0-1 sinf o`quvchilar og`zaki nutqini fonetik ritmika orqali shakllantirish bo`yicha metodik tavsiyalar.

Eshitish idrokining buzilishi oqibatida insonning nutqni egallay olmasligi, shu bois jamiyat a`zolaridan yakkalanib qolishi uning ijtimoiy hayotda o`z o`rnini topishida qator muammolarni yuzaga keltiradi. Bular o`zaro bir-biriga tobe bo`lgan turli sabablarga bog`liq bo`lib, bu xususda L.S.Vigotskiy: «Ijtimoiy

tarbiya nutqning rivojlanmaganligiga, nutqning rivojlanmasligi jamoadan yakkalanib qolishga, jamoadan ajralib qolish esa, o'z navbatida, ijtimoiy tarbiya hamda nutqning rivojlanishini tormozlaydi» ,- deydi.

Shunday ekan, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning og'zaki nutqini shakllantirish va rivojlantirishning dolzarbligi hech zamonda o'z ahamiyatini yo'qotmaydi, bu esa biz tanlagan yo'lning nechog'lik muhim ekanini belgilab beradi. 101 va 106 chi maxsus maktab-internatlarining ish tajribalarini o'rganish davrida muassasada og'zaki nutqqa o'rgatishga qaratilgan mashg'ulotlar olib borilsada, o'quvchilarning og'zaki nutqdan foydalanish darajasining juda pastligi yoki umuman foydalanilmasliginini aniqladik.

Yuqorida aytilganidek, fonetik ritmika maxsus metodikasi bolalarning kinestetik sezgilariga ta'sir qilgan holda ularning nutqiy imkoniyatlarini og'zaki ifodalashga o'rgatish. Bu jarayonda bolalarning umumiy va mayda motorikasi, nutqiy nafasi, ovozi, ritm hissi fazoda mo'ljal olish qobiliyati rivojlanadi.

Ammo biz foneetik ritmikani ritmika va logoritmikadan farqlab olishimiz zarur.

Quyida berilgan jadvallarda ritmika, logoritmika va fonetik ritnika maxsus metodikalarining o'xshs va farqli jihatlari ilmiy asoslangan manbaalardan olingan faktlar asosida taqqoslangan. Soha mutaxassislarga ushbu ma'lumotlar fonetik ritmika mashg'ulotlarini to'g'ri tashkil etishga xizmat qiladi. (1-jadval)

№	Metodikaning nomi:	Ta'rifi:
1	Ritmika:	Ritmika amaliy mashqlar to'plami bo'lib, musiqa va harakatning uyg'unlashuviga qaratilgan.
2	Logoritmika:	Logopedik ritmikaning dastlabki tushunchasi so'z, musiqa va ha`rakatning uyg'unlashuviga asoslangan. Ko`rsatilgan komponentlarnino`zaro munosabati ulardan birining yoki ular orasidagi aloqaning ustunligi bilan turli-tuman bulishi mumkin.
3	Fonetik ritmika:	Nutq va harakat uyg'unlashtirilgan holatda nutqiy materialni (tovush, bo'g'in , matn) umumiy tana (qo'l , barmoqlar, oyoq, bosh va tana)

		harakatlari bilan birga talaffuz etishdir.
№	Metodikaning nomi:	Ob`ekti:
1	Ritmika:	Ommaviy maktab o`quvchilari va maktabgacha ta`lim muassasa tarbiyalanuvchilari sog`lom bola
2	Logoritmika:	Nutqida patologiyasi bo`lgan shaxslarda nutqiy buzilishlar va nutqqa taalluqli bo`lmagan psixik funksiyalar tuzilmalari hisoblanadi.
3	Fonetik ritmika:	Eshitishida nuqsoni bor bolalar

(2-jadval)

№	Metodikaning nomi:	Maqsadi:
1	Ritmika:	Bolalardagi musiqiy qobiliyatini ochish va harakat orqali musiqiy tarbiyani amalga oshirish.
2	Logoritmika:	Nutq buzilishlarni nutqiy va nutkiy bulmagan psixik funksiyalar va yakuniy natijada insonning tashki va ichki muhitga moslashuvini korrektsiya qilish hamda rivojlantirish yo`li bilan bartaraf etish.
3	Fonetik ritmika:	Eshitishda nuqsomi bor bolalarning eshituv idrokini rivojlantirish; ko`ruv-eshituv tasavvutini boyitish; Tavush funksiyalarini faollashtirish; Nutqiy faoliyatni faollashtirish; kinestetik sezgilar asosida nutqning talaffuz va ritmik tonallik tomonini shakllantirish.

(3-jadval)

№	Metodikaning nomi:	Vazifasi:
1	Ritmika:	Bolalarda musiqiylikni aniqlash va ritm hissini tarbiyalash.
2	Logoritmika;	<p>Harakat-tayanch apparatlari mustahkamlanadi, nafas olish, motor, sensor funktsiyalar rivojlanadi, muvozanat tuyg`usi, qad-qomat, qadam tashlash, chiroyli harakat tarbiyalanadi:</p> <p>-ohangni sezish, musiqada, harakatda va nutqda ohang ta'sirchanligini his qilish qobiliyatini rivojlantirish;</p> <p>-musiqiy obrazlar va malakani ushbu obraz bilan mos ravishda oxangli, ta'sirchan xarakatlantira olish qobiliyatini rivojlantirish , ya'ni yangicha shakl olishni uddalash, badiiy-ijodiy qobiliyatni ko`rsata olish;</p> <p>- ijobiy shaxsiy sifatlar, jamoatchilik tuyg`usi, har xil faoliyat turlariing qoidalarini o`rganish va boshqalarni tarbiyalash</p>
3	Fonetik ritmika:	<ul style="list-style-type: none"> - nutqiy nafasni normallashtirish va unga aloqador nutqning birlashishi; - ovoz kuchini va balandligini o'zgartirish qobiliyatini shakllantirish, normal tembrni me'yordan qo'pol ravishda chetga chiqmasdan saqlash; - bo'g'inlar va so'z birikmalarida, so'zlarda hamda iboralarda tovushlarni va ularning kombinatsiyalarini to'g'ri takrorlash; - nutq materialini ma'lum bir sur'atda takrorlash; - turli ritmlarni his qilish, farqlash va takrorlash; - his-tuyg'ularni turli xil intonatsion vositalar bilan ifodalash qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirish.

(4-jadval)

№	Metodikaning nomi:	Ish bosqichlari:
1	Ritmika:	<ol style="list-style-type: none"> 1. Bolalarda ritmni, musiqiy harakat va hissiy emitsional ifodalashni rivojlantirish; 2. klassik raqs asoslarini; 3. klassik raqs elementlarini rivojlantirish.²⁸

2	Logoritmika:	1. Tayyorlav davri; 2. Asosiy davr: nutqning fonetik-fonematik, leksik-grammatik tomonlarining shakllantirish; 3. Yakuniy davr: ochq havoda olib boriladigan mashg`ulotlarga tayyorlash. ²⁹
3	Fonetik ritmika:	- nutq tovushlari ustida ishlash; - nutqiy nafas ustida ishlash rabota; - nutqiy nafasni postanovka qilish; - tovush ustrida ishlash; - utqning ritmi ustida ishlash; nutq tempi ustida ishlash; - nutqning sur`ati ustida ishlash.

(5-jadval)

Jadvallarda berilganidek, ritmika, logoritmika va fonetik ritmikaning barcha jihatlarida ko`plab o`xshash tomonlani topsa bo`ladi, ammo mazkur metodikalarning ob`ektida yaqqol farqli tomoniko`rinib turibdi.

Ushbu ma`lumotlar ilmiy manbaalardan olingan bo`lib, bunday differensial yondoshuv birinchi bor bizning ishimizda amalga oshirilgani.

Eshitishida nuqsoni bo`lgan har ikki toifadagi 0-1-sinf o`quvchilarning og`zaki nutqini rivojlantirishda ularning nutqiy imkoniyatlarini individual tarzda to`liq tahlil qilib olish zarur. Fonetik ritmika maxsus metodikasi bolalardan umumiy motorika holatining aktivligini talab qilar ekan, bolalarning mayda va umumiy harakati tizimidagi o`ziga xos tomonlarini inobatga olishni tavsiya

²⁸ 4. Stepanova L.A.Posobie «metodicheskoe posobie po ritmike dlya detey 5, 6, 7 letnego vozrasta " prednaznachenno v pomoshch prepodavatelyam ritmiki DMSH i DSHI - 2008 god

Kononova Ye.V. «METODICHESKOE POSOBIE PO RITMIKE. Vypusk 1» (posobie prednaznachenno v pomoshch prepodavatelyam ritmiki v muzykalnykh shkolax) –Moskva 1972 god

²⁹ 3. E. N. Nazarova-logoped det.sad Logopedicheskaya ritmika: (uchebno-metodicheskoe posobie dlya logopedov spets.vyp.sadov) - Tashkent-2004

Internet-resurs. <https://m-eng.ru/uz/buildings/logoritmika-kak-effektivniy-metod-preodoleniya-rechevuh-narushenii.html>

etamiz. Biz tavsiya etayotgan fonetik ritmika mazsus metodikasi eshitishida nuqsoni boʻlgan oʻquvchilar uchun ixtisoslashtirilgan maxsus maktab internati 0-1 chi sinf oʻquvchilari uchun moʻljallangan boʻlib, metodikani oʻquv yilining boshidanoq, yakka mashgʻulotlarda, barcha turdagi boshqa mashgʻulotlarda dars fragmenti sifatida, ritmika mashgʻulotlarining asosiy qismida olib borish tavsiya etiladi.

Eshitishda nuqsoni boʻlgan 0-1 sinf oʻquvchilarining nutqiga tovush qoʻyishga tayyorgarlik davrida nafas va ovoz mashqlarini olib borishda fragmental ishlanadi. Eshitishda nuqsoni boʻlgan 0-1 sinf oʻquvchilarining nutqiga tovush qoʻyish davrida yordamchi vosita sifatida emash, asosiy usul tariqasida foydalanish zarur. Tovush nutqida hosil boʻlgach, unililar bilan uygʻunlashtirib talaffuz qilish davrida, yaʼni mustahkamlash davrining boshda olib borish tavsiya etiladi.

Shunday ekan fonetik ritmika maxsus metodikasini eshitishida muammosi boʻlgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan barcha turdagi taʼlim muassasalari oʻquv rejasiga kiritishni tavsiya etamiz.

UMUMIY XULOSA.

Musiqqa madaniy hayotimizda keng oʻrin tutgan, inson shaxsiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadigan sanʼat turidir. Musiqqa tarbiyasi, nafosat tarbiyasining asosiy va murakkab qirralaridan biri boʻlib, atrofdagi goʻzal narsalarni toʻgʻri idrok etishga va qadrlashga urgatadi. Musiqqa insonni yuksak did bilan qurollantiradi va maʼnaviy dunyoqarashini shakllantiradi. Musiqqa inson hissiyotiga kuchli taʼsir kursatish imkoniyatiga ega boʻlib, oʻquvchilarni nafosat olamiga olib kirish va goyaviy-axloqiy tarbiyalashning muhim vositasidir. Milliy madaniyatimiz bobokaloni Abu-Nosir al-Forobiy «Bu fan tanning sogʻligi uchun foydalidir», degan edi. Bobomiz Shayx Saʼdiy aytgan edi: «Musiqqa odam ruhining yoʻldoshidir». Musiqqa insonga tez taʼsir etuvchi emotsional hissiyotni faol rivojlantiruvchi vositadir. Inson musiqqa bilan ona

allasi orqali tanishib, umrbod musiqadan zavq topadi va madad oladi. Musiqa inson ruhiyatining ajralmas qismi bo`lib hisoblanadi. Musiqadan turli ozuqa olish uchun inson yuksak madaniyatli, sof qalb egasi, go`zallikni his eta oladigan, o`z kasbiga, ona Vataniga mehr qo`ygan bo`lishi kerak.

Eshituv organidagi nuqson birlamchi bo`lib, buning oqibatida hutqni eshita olmaslik ikkilamchi nuqson sifatida yuzaga kelib, oqibatda bolaning jamiyatdagi o`rnini topa olmaslik holatlari uni butun hayoti davomida qiyinchiliklarga yuz tutishiga sabab bo`ladi. Buni L.S.Vigotskiy, F.F.Rau, L.P.Noskova, L.A.Golovchis, I.Kislisina, U.Fayziyev, F.Alimxodjayeva va boshqa olimlarning asarlarida e`tirof etiladi. Ilk davrda eshituv nuqsoniga ega bolalar eshitadigan bolalar singari ovoz chiqarish, gugulash, so`ng g`uldirashdek nutqning ilk ko`rinishlari namoyon bo`ladi. . Keyinchalik, bu toifadagi bolalarning nutqi rivojlanmay qolishi boshqalar nutqini eshitib , taqlid qilish jarayonida uzilish sabab bo`ladi. Oqibatda og`zaki nutq kommunikatsiyasi egallanmay qoladi. Faqatgina, maxsus yaratilgan ta`lim-tarbiya jarayonida eshituv nuqsoniga ega bolalar muloqot vositalarini egallashi, ayniqsa og`zaki nutqqa o`rganishi mumkin. Musiqiy elementlar orqali harakatlar bajarish va ayniqsa nutqiy aperiatsiyalar amalga oshirish esa bolalardagi pivojlanishni jadallashishiga olib keladi.

Biz Vlasova va Pfafenrod taklif etgan tovushlar talaffuziga olid shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi metodikani takomillashtirdik. Bunda biz o`zbek tili orfoepik qoidalarini inobatga olgan holda chuqur til irqa tovushlari q, g`, h va unli tovush o` uchun fonetik ritmika mashqlarini ishlab chiqishga erishdik. Bunga ko`ra elektron metodik qo`llanma yaratdik. Ushbu elektron qo`llanmadan foydalanish uchun maktab tarbiyachilariga, surdopedagoglarga, individual o`qituvchilarga hamda ritmika rahbarlariga taqdim etdik.

Harakatda hayot, shunday ekan, biz tanlagan fonetik ritmika maxsus metodikasi eshitishida muammosi bo`lgan bolalarning barcha toifalarida og`zaki nutqni shakllantirishda xizmat qiladi. Harakat orqali bajarilgan barcha nutqiy materiallar kinestetik, nevrologik jihatdan qabul qilinadi, bunda miyada

burmalar hosil bo`lishi tezlashadi va natijada xotira hosil bo`ladi. Paydo qilingan nutqiy ko`nikma muntazam takrorlatilganida esa malakaga aylanadi.

Eshitishida muammoso bo`lgan bolalar og`zaki nutqini rivojlantirishga qaratilgan barcha jarayonlarning boshlang`ichi etapi fonetik ritmika bo`lishi zarur deb hisoblaymiz, chunki L. Vigodskiy, Luriya, Pfafenrod va Vlasovalar qolaversa Pulatovalar ham nutqning harakat bilan rivojlanishini ilmiy tasdiqlaganlar. Bunda harakat nutqning stimulyatori desak mubolag`a bo`lmaydi.

Shunday ekan fonetik ritmika maxsus metodikasini eshitishida muammosi bo`lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan barcha turdagi ta`lim muassasalari o`quv rejasiga kiritish zarur deb hisoblaymiz. Isdiqbolda bi ztomonidan “Fonetik ritmika” maxsus metodikasini nutqiy nuqsonlarni korreksiyalashda qo`llab ko`rish rejalashtirmoqdamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati :

- 1.O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni – T.:Sharq nashriyot – matbaa konserni, 1997
- 2.Sh. Mirziyoyev Yangi Ozbekiston taraqqiyot strategiyasi. Uchinchi nashri. Toshkent-2022 “Ozbekiston” nashriyoti, 202-208 chi bet.
- 3.O‘zbekiston respublikasida nogironlarni himoya qilish to‘g‘risidagi 162 sonli qarori.
- 4.PQ-4860 Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. 2021 yil
- 5.Власова Т.М., Пфафенродт А.Н.
Фонетическая ритмика: Пособие для учителя. — М.: Гуманит. изд. центр «ВЛА-ДОС», 1996.
- 6.НАЗАРОВА Дилдора Асатовна «Мактабгача ёшдаги заиф эшитувчи болалар» Нуткини ривожлантириш. Toshkent-2009.
- 7.У.Файзиева, Д.Назарова, Ф.Кодирова

Сурдопедагогика /П.ф.н., У.Файзиева тахрири остида/

Т-2012 yil .: «Сано-стандарт» нашриёти. - 304 б.

8.Абдуллаева Гавхар Сапаровна

Технология коррекционно-развивающей работы с глухими учащимися 1-2 классов по формированию и развитию слухового восприятия и произношения. Circhiq -2019 yil

9.Mamarajabova Zulfiya Narbaevna Maxsus pedagogika (Surdopedagogika) o'quv qo'llanma. Toshkent-2017 yil.

10. F.U.Qodirovaning “Kar va zaif eshituvchi bolalar og'zaki nutqini shakllantirish” Toshkent -2012 yil

11. Абашкина Раиса Александровна, студент Волгоградский государственный социально-педагогический университет «Фонетическая ритмика как средство коррекции произносительных навыков детей с нарушениями слуха во внеурочное время» «Молодой учёный» Международный научный журнал. № 25 (211) / 2018

12. Nazarova D.A. Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish Ped. fan. nomz. dis. avtoref...– T.:TDPU.2009.

13. Nazarova D. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalar ta'limini takomil lashtirish. // Bolani maktabga tayyorlash sifat va samaradorligini oshirishning ilmiy-amaliy echimlari. Xalqaro ilmiy- amaliy konferensiya materiallari. – T., 2007. – B. 60-63.

14. Nazarova D. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalarni oilada maktab ta'limiga tayyorlash. Ota-onalar uchun metodik qo'llanma. –T.: A.Avloniy nomidagi XTXQTMOMI, 2007.–

15. L.Mo'minova, Sh.Amirsaidova va boshqalar Maxsus psixologiya -T.: Fan va texnologiyalar .2013.

16. Qodirova F.U. Boshlang'ich sinf kar o'quvchilar nutqini shakllantirish.: Ped. fan. nomz. dis. avtoref...– T.: TDPU.2006

17. Fayzieva U.Yu. Zaif eshituvchilarni savodga tayyorlash va savod

o'rgatish.: Ped. fan. nomz. dis. ... avtoref. – T.: TDPI. 1994.242

18. Fayzieva U. Kar bolalar maxsus maktab-internatlarining 0,1-5 sinflari uchun ona tili fanidan davlat ta'lim talablari va dasturi– T.: O'qituvchi, 2014

19. R. Rustamovaning “Boshlang'ich sinflarda zaif eshituvchi o'quvchilar nutqining grammatik qurilishi”

20. O.S.Ishmatova . “Korreksion mashg'ulotlarda eshitishida nuqsoni bor bolalar og`zaki nutqini fonetik ritmika orqali rivojlantirish texnologiyasi (0-1 sinflar misolida)” magistrlik dissertatsiyasi. Chirchiq -2022. (64-67 betlar)

G.S. ABDULLAYEVA

O.S. ISHMATOVA

**KORREKSION MASHG'ULOTLARDA
ESHITISHIDA NUQSONI BOR BOLALARNING
OG'ZAKI NUTQINI FONETIK RITMIKA ORQALI
RIVOJLANTIRISH**

MONOGRAFIYA

Muharrir: X. Tahirov
Texnik muharrir: S. Meliquziyeva
Musahhah: M. Yunusova
Sahifalovchi: A. Muhammad

